

РЕЛИГИЈА ЊЕГОШЕВА

УВОД

Владика Петар II Његош означава велики празник у животу Српства. Он стоји усамљен међу осталим знаменитим Србима, без претходника и без следбеника. Његов једини претходник јесте донекле велика душа српског народа, изражена у народној поезији. Место следбеника он има много поштовалаца, који му се диве или зато што поимају његову величину, или, у већини случајева, само зато што предосећају грандиозне размере те величине.

Пустимо, читаоче, у мислима својим, нека поред нас прођу сви они Срби, које ми називамо знаменитим. (То је, истина, велика претензија: ми нисмо увек достојни, да нам велики људи чине толику почаст и пролазе поред нас. Но не устежимо се од тога; мисли је дозвољена и немислива слобода. Зар ми често у мислима својим не изводимо анђеле Божје, да поред нас у свом сјају своме пролазе?)

Све њих ми ћемо предустрести са више или мање поштовања разликујући се у оцени њихових дела и њиховог карактера.

Пролази ли поред нас Доситеј, ми ћемо га радосно поздравити и молити, да нам каже штогод „полезно или забавно“ из свога богатог искуства.

Пролази ли Вук, и њега ћемо први ми ословити без устезања и похвалићемо његову скупљачку ревност и његову веру у граматику.

Пролази ли Јакшић, ми можемо слободно запалити цигару и поручити вина. Он нам извесно неће замерити. Можемо и викати, и плакати с њим.

Змају ћемо се љубазно поклонити и рећи, да нас његова Певанија чини бољим људима.

Са оштроумним аристократом Недићем можемо доћи у крупну препирку око књижевног укуса и „гомиле“.

Но кад поред нас буде пролазио владика Раде, ми ћемо морати, читаоче, заћутати и устати. Заћутати — јер ко би од нас могао наћи за њ подесну поздравну реч у моменту, кад нас он са висине своје фигуре погледа својим као дубина морска тамним очима? Устати — јер како да седимо

кад смо малени пред њим и кад устанемо? И кад он буде прошао мимо нас, наш поглед ће га још дуго пратити, тако, да ће многе велике сени, које њему буду следовале, остати од нас незапажене.

Ја сам често чинио такве смотре, и често врло дуге, злоупотребљавајући можда стрпљење великих сени. При томе старао сам се нарочито, већ од дужег времена, да останем насамо с Његошем, пратећи пажљиво, сваки његов поглед и сваку његову мисао и осећај везан с тим погледом. Своје искуство од тих усамљених шетњи и немилих дијалога ја сам изнео у овој књизи.

Оно што сам ја желео овом књигом дати читаоцу, то није једно дело о Његошу, но једна слика душе Његошеве, то није један докуменат о великом владици, но опис једне туђе душевне драме, у коју се човек сам уживи, тако, да је тиме и сам са својим јунаком преживи. Ја нисам имао намеру да пишем „објективно“ о Његошу но баш „субјективно“. То јест, ја сам се трудио, да се савршено пренесем у свога јунака, да тако рећи оваплотим његову душу у себи, да се идентификујем с њим у свакој ситуацији живота, и да онда мислим, осећам и говорим као он. Мени није било до критике Његошеве мисли, но само до проналаска, дохватања, систематске

конструкције и слике његове мисли. Није ми било до насилног категорисања и квалификовања његових осећаја, но пре свега до сопственог преживљавања тих осећаја.

Потребно је, увек је веома потребно за сваког човека, удубити се у душевни живот других људи. Човеку се на тај начин, боље него и на који други, шири ум и срце; човек се тако научи да разуме и љуби друге људе; и најзад, само тако живот остаје за човека вазда интересантан.

Корисно је удубити се често у душевни живот и обичних људи, утолико пак више необичних. Оно у самој ствари и не постоје обични људи; сви су људи необични, својеобразни, чудни и тајанствени. Природа не копира но ствара. Израз „Многи—Премноги“ („Vielzu — Viele“. Ниче) као назив обичних људи створила је немоћ наша, да се на свакоме од тих „Многих—Премногих“ зауставимо, у његову душу загледамо и његову необичност уочимо. Кад нам наша немоћ не би сметала, ми би се могли уверити, да су људи, које ми називамо обичним, довољно необични, довољно оригинални и довољно за нас поучни.

Још је поучније удубити се у живот оних људи, које ми називамо необичним. — По једној погрешној изреци један

човек онолико људи вреди „колико језика говори“. Могло би се непогрешније рећи: један човек онолико људи вреди колико људи истински познаје, тј. колико је туђих душевних драма својом душом преживео. Јер има људи, који говоре неколико језика и који поред тога једва вреде једног човека, док нема људи, који су преживели душевну борбу свога ближњег, а да не вреде више од једног човека.

Преживети Његошеву душевну драму не значи преживети душевну драму само једног човека, но једног света. Његош је од своје душе, одређене судбом да управља једном шаком сиромашних људи, начинио сцену, на којој је репродуковао драму целе васионе. Та његова, микрокозмична, сцена, премда већа од ма чије друге у српском племену, била је ипак малена и тескобна за обимну васиону. Ова несразмера чинила је крст живота нашег песника; у њој је лежао извор његовог животног мартирства. Но баш у овом тесном општењу са васионским животом и показала се величина душе Његошеве. Обимношћу и интензивношћу својих симпатија према свеопштем и свеједином животу света и Његовом Творцу Његош се обележио као религиозна личност првога реда.

У новој српској историји нема личности, која би се у погледу религиозности могла и издалека равнати с Његошем. Та реткост у високо религиозним људима, нарочито међу књижевницима, и дала је повода неким словенским путописцима и књижевницима да тврде, да су Срби нерелигиознији народ од других народа. (Тврђење Пољака професора М. Здјеховског, види „Московскиј Еженедјелник“ од 16. маја 1909. Слично тврђење од московског професора А. И. Веденског, види (преведено) у „Гласнику правосл. цркве“ за 1908. год. Ово тврђење оспоравали су: др Ч. Марјановић у „Хришћ. Веснику“ за 1909. год., др С. Радовановић у предговору свога руског дела: „Семејние праздници у Сербов“, Петроград 1910. г. и „Гласник Православне Далмат. цркве“ за 1909. год). У самој ствари српски народ није ни више ни мање религиозан од других хришћанских народа његове културе; но српски народ, као и сви народи уопште, има врло мало правих, надахнутих, религиозних људи. Ови су уосталом најређи људи у свету. Карлајл и Емерсон, Ламартин и Достојевски спадају у ове најређе људе, или, са још њих немного, чине ове најређе људе у целом прошлом столећу.

Ми Срби имамо Његоша. Он је један, но и један он је у стању да својом високом и широком религиозношћу демантује мишљење о нерелигиозности нашега народа. Јер ма колико да су велики људи самобитни, не може се ипак одрећи, да они ма у коликој мери не репрезентују душу онога народа, у коме су рођени.

Ми имамо и Доситеја. Но Доситеј није то што Његош. Он је средњи таленат; далеко од генија. Доситеј је побожан као и народ (и ако није и сујеверан као народ), тј. он верује у Бога и загробни живот, верује у створење и циљ живота, као и народ. Но, он није религиозан у вишем

смислу, тј. он не осећа потребу сталног духовног сједињења с божанством, сталне мисаоне и осећајне кореспонденције са душом, са животом света, као што то осећа Његош. Доситеј је могао необично дуго и с необично дугим стрпљењем да прича о фрушкогорским манастирима, а да при том ни на минут не осети на себи притисак васионе са свима њеним неразрешивим чворовима. Његош то није могао. Његош је стално осећао наметљиво присуство васионе, која му је његов ум и његово срце, без остатка, за себе ангажовала, понекад ласкаво, посредством свога лица, понекад брутално, посредством свога наличја.

Кад би се, отуда, календарским језиком хтела окарактерисати природа ова два човека, онда би се за Доситеја могло рећи „Блажени Доситеј“, а за Његоша „Његош — Великомученик“.

Доситеј је, уистини, једна срећна, блажена природа. Он, изгледа, не верује у пад човека из једног блаженијег живота у овај, не верује у осуду човека нити у метафизичку неопходност зла у свету. Он верује, да кад би људи мало више потрудили свој здрави разум и своју вољу, земља би се брзо у рај претворила. Свеколико зло да се такорећи одувати из света као прах са длана. Мало више учитеља, мало мање калуђера и — Срем би био други Едем!

Доситеј се осећа у овом свету као дома, Његош као странац. Доситеј се опходи са свима стварима по домаћи, Његош, напротив, са страначким љубопитством и са страхом. Његош има страх од света и непрестано се бори с тим страхом.

Доситеј је побожан позитивист, но не мистик као остарели Август Конт, но пре позитивист најновијег америчког кова; он је трезвени прагматист, који вели: постоји један други, загробни живот, но ми се сад засад налазимо у овоме и треба да се о њему старамо; верујмо у онај но сву своју бригу посветимо овоме; радимо с претпоставком, да је све овде ради човека, и да је све онолико реално и вредно, уколико човеку може бити од користи. Отуда, питање о манастирској економији у Грушкој Гори важније је од питања о начину живота анђела на небу, и питање о просвећивању народа значајније је од питања о преегзистенцији душе.

То је трезвена, вечно савремена философија, која је и пре модерних прагматиста (Као оснивач модерног прагматизма у философији сматра се скоро преминули професор Харвардског универзитета у Америци, *Виљем Џемс.*) и пре Доситеја, и пре Бакона, чак и пре практичне посланице апостола Јакова постојала међу људима. Отуда савршено правилно назива проф. Скерлић Доситеја „једним од најмодернијих писаца наших, једним од оних, који се временом само подмлађују“ (*Ј. Скерлић: Српска књижевност у XVIII. веку*, стр: 330). Но савршено правилно било би то исто рећи и за Његоша, иако мисли Његошеве нису и мисли Доситејеве. Уосталом Његошева мудрост ниуколико не искључује мудрост Доситејеву, као што ће се читалац моћи уверити из доцнијег излагања. И Његош мери људе нечим другим него, као и Доситеј, „дјелом и врлином“. Но, Његошева се мисао простире још и за границу кориснога, практичнога. Његош тежи да обоснује свет, да га појми као целину и да определи место човека у тој целини.

Доситеј је пре свега учитељ — практичар, Његош пре свега уметник — трансценденталист. Доситеј верује да Бог постоји, и то је за њега доста. И Његош верује да Бог постоји, но за њега то није доста; он се распиње трудом, да сазна Бога, да створи једну одређену представу о Богу, и да са тим својим Богом буде у непрекидној комуникацији. Речју: Доситеј је побожан, Његош религиозан. Доситеј је побожан, јер верује у Бога, Његош је религиозан, јер је својим умом и срцем религиран с Богом. Религиозност је далеко шири појам од побожности, као што је религија шири појам од вере. Религиозних је људи далеко мање од верујућих.

Добро је што имамо Доситеја, као што је добро што имамо Његоша. На Доситеју ми смо се сви васпитали. У нашој раној младости његова мудрост нас је обасјавала тако меко и тако пријатно као пролетње сунце. Он нам је први сугерисао, толико потребну за приступ у живот веру у човека, веру у неограничену способност усавршавања човечјег разума и облагорођење човечјег срца.

С Његошем смо се доцније упознали. Он није за сувише рану младост. Јер сем ствари „полезних и забавних“ он зна и хоће нескривено да каже и ствари страшне, којима је ова свет испуњен. Праотац Јаков рвао се само једну ноћ с Богом; владика Раде се рвао са свима силама овог света, и то не једну ноћ, но цео један век. И као стари ратник, и притом и песник, опева он нама своје многе борбе, револтирајући или резигнирајући нас, храбрећи или страшећи, но у сваком случају узвишујући и на висини подржавајући нас. И што старији бивамо и дубље у животну борбу улазимо, то нам и Његош милији сапутник постаје. Могло би се готово рећи: Доситеј нам је путовођ од јутра до подне нашег живота. Његош пак од подне до вечера. Кад преживимо Доситеја, тад се нуждавамо у Његошу. Кад наша младалачка, доситејевска вера у човека претрпи разноврсна искушења, кад почнемо да осећамо, да у животу не зависи ипак све од нашег здравог разума и наше добре воље, да ми ипак нисмо тако апсолутни господари наше судбе, као што смо некад мислили, да се зло, упркос свему, не да тако лако ни одувати ни уништити, да је овај живот само полу—наш, или уопште да он није наш, но ми његови, његове слуге; кад осетимо васиону над собом и тежак притисак „ћутљивих небеса“, кад наше шетње, по нагло множећим се гробовима наших пријатеља, постану и дуже — тад ћемо осетити потребу и у једној вишој вери, ван вере у човека, и не само у једној вери но и у једном сједињењу с једним моћнијим од нас савезником, — у једној религији, и тад ће нам Његош бити ближи и сроднији од Доситеја. Тад ћемо пожелети, да моћну и религиозну душу Његошеву уселимо у себе, да би смо се охрабрили њоме у мучним искушењима.

У овој великој души наћи ћемо ми много свог сопственог, својих „нужда и недовољства“, својих сумњи и разочарења, своје бојазни и своје наде. *Mea res agitur* — мене се тиче— узвикнућемо ми упознавајући се са богатом душом Његошевом. Но наћи ћемо ми у овој реткој души много што шта пробуђено, што је у нас успавано, и много што шта уоквирено у великом и скупоценом оквиру, што је код нас презрено и одбачено; наћи ћемо најзад и много што шта нама сасвим непознато и неслућено, невероватно и неаргументовано, колорисано са више страсти но логике. На овим последњим местима мораћемо се подуже задржати, да би их што темељније схватили пре него што даље пођемо за нашим песником.

На подне нашег живота Његош стоји и чека нас. Ми се не можемо лако да одвојимо од нашег благоразумног Доситеја. Он нас, као сваки добар учитељ своје ученике, обично дуже задржи при себи, водећи нас по ћелијама фрушкогорских манастира, по просвећеној Европи, по путевима промисла и здравог разума. Кад се с Његошем удружимо, тад морамо убрзати кораке, јер с њим имамо за исто време да пређемо много више. По неравном и врлетном путу Његош нас води; ужасни су кораци његови: он корача с планине на планину, са звезде на звезду. Ми имамо на путу с њим да посрћемо и падамо и знојимо се. Кроз најтамније дубине живота Његош нас води, кроз злочесте дубине, које се мефистофелски смеју суверенству нашег здравог разума. Он нас пење на висину, одакле се виде све лепоте овог света; но он нас не оставља дуго ни у једној илузији: пред нашим очима он диже прекрасни плашт света и открива нам тад и његову очајну наготу.

И ми на овом врлетном путу, идући за Његошем, постајемо религиозни. И то нам је награда за труд.

Ко по својој природи није религиозан а желео би сазнати, шта то значи бити религиозан, тај ће најбоље учинити, да се постара те да проучи и преживи, уколико му је то највише могуће, душевну драму једног великог религиозног човека. Ја сам овим делом хтео само указати на једног таквог.

H.V.

РЕЛИГИЈА ЊЕГОШЕВА

Многим нашим савременицима, како богатима тако и сиромашнима духом, религија изгледа као неки стари замак, чији су рогљеви и врхови порушени, чији су зидови избушени и пролокани, капије попадале, врата накривљена и прагови избијени. У томе замку становала је некада властела, јер тада је он био и подесан за становање властеле. Сви конци људског друштвеног живота потицали су тада из њега и утицали у њега. У њему су се војске за бој опремале и после боја одмарале и награду добијале. Трофеји научника и ратника, уметника и трговаца, доношени су ода свих страна и вешани у њему. Речју, без тога замка људи, и патриције и плебејци, нису могли ни замислити свој живот. У њему се сваки новорођени морао пријавити — друкче није ишло — да би добио одобрење за живот; у њему је сваки при ступању у живот, као при уласку у ботаничку башту, добијао масу планова, правилника, путоказа, објашњења и упутстава, којих се имао строго придржавати. Ко би се у лавиринтској мрежи стаза умео снаћи те с њих не би никада скренуо, томе се обећавала премија среће; коме би се пак од жене рођеноме нога омакла ван једне просечене путање, томе се прорицала тежа судбина него ономе ко је остао нерођен. Тај је замак био властан над телом и душом својих поданика, тј. свих људи, и господарио је неограничено сваким моментом њиховога живота не само овога но и онога пре њихова рођења и после њихове смрти.

Али време, тај општи непријатељ, који, како опет другим нашим савременицима изгледа, управо и не постоји, куцало је вековима својим нечујним чекићем у рогљеве и врхове тога поносног замка, разгризало му стене, истављало врата и бушило највеће прозоре баш на оним одајама где су се највеће тајне, једино пред сунцем малене, најбрижљивије у тами скривале. Време је учинило од тога замка оно што и од свих осталих замака чини од кад се време почело носити с људима и њиховим творевинама. Оно је створило од њега мал' не једну рушевину, која с дана на дан све више оправдава то своје име.

У тој рушевини, као и у многим другим рушевинама, ипак има живота. Само ту не живе више патриције но парија, која нема ни воље ни моћи да зида себи ново обиталиште, и којој импонују димензије и старост овога замка. Ту, у патрицијској прабини, међу нагриженим посућем, зарђалим оружјем, измољчаном свилом и кадифом, међу хромим столовима, међу књигама оседелим од преживелости и пухора, и посрнулим олтарима од дугих и разуму недоступних молитава, ту налази себи хране сиромашни дух и богата машта парије. За људе од духа и од свога времена овај трошни замак, олепљен и ишаран бојама плебејске маште, нема друге вредности него ли остали антички споменици за уметника, или остали фосили за научника.

Тако мисле многи наши савременици и, мислећи тако, проводе свој живот у самообмани, да нити је, дакле, религија нешто друго до онај стари посрнули замак, нити ко религију потребује — бар данас не — осим парије, која се у недостатку бољег духовног обиталишта, склања под препукле сводове стародревног замка својих отаца, на чијем је огњишту ватра одавна утуљена, претрпана силним пепелом.

Кад би, уистини, то била религија, у што су уверени ови људи, код којих је самообмана заузела место истине, онда би се могло помислити, да ће наше столеће поред других слава доживети и ту славу, да присуствује погребу једне моћи, која од постања људског рода није имала успешног такмаца. Но, за том мишљу дошла би одмах друга, да би већи од славе био срам нашега столећа, што би се у њему спустило у гроб више од половину импулса, и то од бољих и племенитијих импулса, људске културе. Срећа је што наше столеће, као и ниједно друго, не може доживети ни ту славу ни тај срам! И оно ће, као и сва остала столећа, морати наслеђене животне моћи наше расе предати својим наследницима, јер ни по чему се још не да закључити, да је крај света близу и да су животне моћи човечанства почеле једна за другом да силазе у гроб.

А религија је једна животна моћ, а не једна узгредна чињеница у духу и историји човечанства. Само они могу алармирати свет о њеној предстојећој смрти, који више воле да

пророкују о ономе што ће наступити, но да испитују стварни људски живот онакав какав је он био у прошлости и какав је у садашњости; јер ко проучава људски живот у прошлости и садашњости увидеће, да религија није постала жељом и вољом људи, као секира, рало или перо, но да је она нашла или снашла човека пре него човек њу; пре него што је човек и помислио на религију, она је била у њему. Од куда је она дошла, питаће они, који на своје сопствено питање имају већ спремљен одговор; но и ми ћемо њих нешто упитати, па ако нам одговоре, одговоримо тада и ми њима. Од куда у човеку воља за живот, или, од куда симпатија према лепом или добром? Одговором на ово наше питање они ће у исто време одговорити и на своје.

Ко проучава живот људски, тај ће моћи увидети да творевине религије нису постојане, но да су, као и све творевине људске душе, изложене непрекидној промени, непрекидном кориговању или често наизменичном прогресу и декаденцији. Безбројне творевине религије пропале су, изумрле. Читави многобожачки пантеони леже по нашим музејима исто онако мртви као и материјал из кога су истесани. Небројена светишта преорана су, небројене културне форме потиснуте, небројена веровања деградирана. Но, зато религија, као творачка моћ човекова, није мртва но жива; она је и данас исто онако животна и моћна као и негда, само што се она данас друкче произноси и изражава него ли негда. Кијевски Перун са сребрном главом и златном брадом, рујански Световид са четири главе под једном капом, олимпијски Зевс и египатски Озирис, Шеол и Нирвана, Валхала и Адес, пагоде и храмови, жртве и обреди све су то творевине религије, које су делом пропале, а делом још и данас живе, прилагођене и асимиловане новим религијским творевинама. Но моћ, која је те творевине у свет донела, религија, одржала се кроз сва времена и све промене као и носилац те моћи — човек. Ова моћ човекова, религија, није један елемент душе — да се послужимо старом терминологијом психологије — но резултат спајања два таква елемента. Мисао и осећање уједињени чине религију. Но не свака мисао и не свако осећање; јер ја могу да мислим о свом умрлом брату и при том да осећам жалост, па то ипак није религија. Но ако ја мислим о свету, о томе шта је и шта вреди свет, и ту мисао пропраћам неким јаким осећањем. онда ја имам религију. Примитиван човек мисли, да су сви предмети његове околине — а то је његов свет — настањени злим или добрим духовима, и при том осећа страх или радост. Будист мисли о свету, да је овај само један привид, коме је Нирвана почетак и крај, и при том осећа дубоку мизерију своје личне, као и сваке друге, егзистенције. Јеврејин верује, да је Јехова дародавац живота и осећа се као презадужени дужник или слуга његов. Деист мисли, да провиђење мудро управља светом, водећи га добром циљу, и притом је захвалан и одан томе провиђењу и радостан у радости и патњи живота. То је његова религија. Религија, дакле, може тек онда постати, кад се мисао о свету удружи са емоцијом, коју та мисао производи. Сама мисао за себе (*Хегел*) или само осећање за себе (*Шлајермахер*) не чине још религију; тек кад се то обоје комбинује, тј. кад мисао изазове осећање, рађа се религија. Но као што деца често завладају својим родитељима, тако и религија, и ако секундарна по пореклу, завлада често и интелектом и осећањем, дајући правац и форму обојем. Ово није случај код свих људи, но само код оних који су стално религиозни, пошто се сви људи могу поделити на моментално и стално религиозне. У прве спадају они, код којих се ретко или врло ретко јави мисао о свету, која се споји с нарочитом емоцијом. У стално религиозне људе долазе они, којима религија тако преовлада, да даје сталну директиву и њиховим осећањима. Овакви су људи у мањини у свету. Но и ова мањина има два логора: једно су егзалтирани фанатици, а друго су пак узвишени представници религије, којих је тако мало, међу небројеном масом сувише мало, или сувише много, верујућих, чија је вера често пута најбољи аргуменат безверја, као што је мало правих песника међу небројеном масом сувише мало надахнутих и сувише много претенциозних поета, чија је поезија најбоља агитација за прозу.

У ред ове последње, одабране мањине стално религиозних људи, који се могу назвати просто: представници религије, можемо ми Срби с поносом уврстити и владику Петра II Његоша. Он је

сам себе већ у ту одабрану мањину уврстио, нама не остаје друго, до да то констатујемо и признамо. Он се успео на ту висину, не својим друштвеним положајем, нити једним нити другим, ни кнежевским ни владичанским, но својом дубоком концепцијом света и својом жарком, поетском симпатијом према свету, тј. према природи, Богу и човеку.

Као песнички и философски геније, Његош је и цењен и потцењиван и прецењиван, но као религијски геније он није до сада био ни цењен, ни потцењиван, ни прецењиван. Но ово тројство генија је нераздвојно; једно без другог тешко је и појмити и ценити. Ми то нећемо ни чинити. Његошева религија је плод његове философије и његове поезије, тј. његове мисли и његовог осећања.

Испитајмо стога редом његове мисли и анализирајмо његова осећања, да бисмо тако могли — ако нам је то дато — дохватити и појмити ову моћ, која је као пламен буктала, осветљавајући ум и загревајући срце овог великог цетињског пустињака.

ЛИЦЕ ПРИРОДЕ

The rounded world is fair to see,
Nine times folded in mystery.

Emerson

Ми постављамо право питање: каква је била Његошева мисао о природи? Прво стога, што је загонетка природе права, пред којом се човек нађе, кад протре очи и обазре се по овом великом свету. Његова сопствена личност, напротив, истиче се човеку као питање тек напослетку, после свих других питања. Човек пре осети и опази све друго у свету него ли себе сама. „Познај себе“ постало је отуда девизом у философији тек на једном зрелом ступњу људског културног и мисаоног развића. Као објекат посматрања и проучавања човек је дошао на ред чак и после богова. Човек је дакле видео и оно што се види и што се не види пре него што је видео себе сама. То је комично, но тако је, јер је тако хтела природа човекова. Спољашња природа је прва као предмет свесног опажања; она за многе остане кроз цео живот први и последњи, тј. једини, предмет опажања, пошто они или не стигну или се не уздигну да мисле ни о Богу нити о себи.

Прва Његошева мисао о природи јесте њена лепота. Природа је тако несумњиво лепа као што несумњиво постоји; не, још је извеснија и несумњивија њена лепота но њена егзистенција. Свако зло о природи може се рећи, с разлогом или без разлога, но лепота јој се не може порећи ни у ком случају. Да је Његош био велики љубитељ култа, он би лепоти природе несумњиво посветио један опширан и врло опширан култ.

Најлепше и најнежније слике употребљује песник, кад хоће лепоту природе да изрази:

*„Природа се сваколика пита
Сунчанијем чистијем млијеком“
(Горски Вијенац)*

Природа је као најлепша невеста, која сама себе раскошно кити и облачи, да се што лепша, што дичнија покаже „пред очима свога владоаца“. У њеном „цвијетном лону“ седео је песник често, занет дубоким мислима, запиткујући своју „шчедру матер“ природу:

*„рад' часа је творац сатворио?
ради л' ћеце своје многобројне?
али ћецу за ње удовољства?
ал' обоје једно рад' другог?“*

Одговор мајчин сину се никако не свиди и он се онда жали:

*„Но времена питателница ми,
окићена цвијетним временом,
окружена сунчаним зракама,
али власе цвијетне плетући,
бисерном их росом насипљући
при игрању свјетлокосих звјездах,
да дичнија на јутро изиде
пред очима свога владаоца,
на сва моја жарка љубопитства
смијехом ми одговара њеним“.*

(Луча Микрокозма)

Природа је увек млада, свежа и насмејана. Она је лепа не само посматрана у целини но и у деловима својим; њена тоалета је најбрижљивије и у ситницама уређена:

*„Најмањи те цвјетак слави
„Ка' највишег свијетлост сунца!“*

(Цетињски пустињак)

Све је од најмањег до највећег тако чудесно формирано само за себе и тако изванредно хармонично подешено у вези с другим, да човек у усхићењу посматра природу као једно чаробно, шарено ткиво, као неки ћилим, како би Јакшић рекао, који нису људске руке ткале, но који су виле разастрле. Тај вилински ћилим изаткан је од савршених живих форми. То чаробно ткиво се стално осипа, но стално се и обнавља; ми видимо жице ткања, но и ткач и чунак као да су се скрили под капу, која их чини свуд присутним но невидљивим. Ткање се врши по неком реду, по неком неизменљивом закону. То баш и чини природу лепом: ред и хармонија делова према целини, јединице према множини, и непроменљиви закони, који тај ред и ту хармонију одржавају од века до века:

Ред свештени на свему царује.

(Л.М.)

А овај освештани, свети, ред загарантован је законима, које је Бог природи у аманет дао:
Закони су општега поретка Мој аманет, а живот природе.

(Л.М.)

Кад не би ти закони постојали, онда не само да би сва лепота природе била претворена у једно бесформно, хаотично стање, које човек никад себи не може представити, него би и живот природе уопште дошао у питање. Живети и бити лепа, то је за природу једно и исто. Њен је живот условљен њеном хармонијом, а ова опет условљава и њену лепоту.

Целим васионим простором влада хармонија, цело пространство испуњено је чудима лепоте, пред којима се човечији погледи у „прелести топе“ а језик „мрзне“. Цео тај безгранични простор представља се великој уобразиљи песничкој као један „океан ваздушни“, „насијат сјајним островима“, која су

*„венчана светим магнетизмом
те погледом једно друго држе“.*

(Л.М.)

Ова сјајна острва нису мртве усијане кугле, које само на својој површини или имају нешто живота или немају, и које се бесмислено врте једна око друге; него су то жива, есенцијално жива бића, која свој пут знају и свој задатак свесно извршују. Бог их је позвао

*„на слатко битије
из смртнога опиширнога лона“.*

(Л.М.)

А „слатко битије“ може значити само живот, пошто мртав бити није по себи ни слатко ни горко, но индиферентно.

Може Његошу неко приговорити, да је у противречности са научном хипотезом, по којој је живот нешто што је најређе у васиони. Према тој хипотези, која је више научничка но научна, погодбе за живот случајно су створене само на површини земље, и то на једном делу те површине; па и ово мало живота што га има у васиони тако непоуздано стоји, да се свакога часа може уништити друкчијим наслагањем атома или могућим поремећајем атмосферских погодаба. Сва остала васиона мртва је; мртва су она „сјајна острова“, а цео „азурни океан“ Његошев јесте једно бескрајно гробље, чију тишину ништа не пролама, до, за велику и пространу васиону савршено нечујни, крик зверски и човечији у прабини земаљској. Тек овда—онда може срећним и случајним сложајем мртвих елемената на оним далеким осветљеним могилама да се промигољи из вечитога небића, неживота, једно гумно траве или једна шака црви. Онако исто као и на земљи. Но мртва могила остаје савршено равнодушна, савршено неосетљива у своме смртном, свечано осветљеном покоју према то „мало буђе“ која прави нечујну ларму и води невидљиву егзистенцију милион—два година, тј. минут—два, да онда буде спржена или згњечена и опет затрпана у свој сјајни метални гроб. — Може Његошу, велимо ми, неко приговорити, да је у противречности с овом научничком хипотезом, тј. с овим очајним веровањем, он непоколебљиво остаје при својој и Ламартиновој мисли:

„да су жива висока небеса“

(Ц.П. „Химна Ноћу“)

и да оне „златне и азурне волне“ нису развијени прах спаљених мртваца но расуте живе капље са извора живота или развејана жива прашина, Боже,

„испод твога трона свијетлога“.

(Г.В.)

И у тој мисли Његош броји у своје једномишљенике не само Ламартина но и читаве људске генерације раније културе, које су звезде као жива мислена бића обожавале, и читав низ генија величине Платонове, Брунове, Њутнове и Фехнерове, за које васиона није била једно немо гробље нити живот само случајна буђа на површини небеских тела, но чудна грађерина састављена из живих цигаља, неуморни и неисцрпни живот, који све скроз прониче и егзистенцију свега омогућава.

Живот је прво и првобитно својство природе, због кога је она за Његоша лепа (а рекли смо, да је са животом њеним неразднојно везана и њена хармонија). Она није лепа као статуа лепе Јелене, но као жива Јелена. И лепа природа, зато што није мртва но жива лепота, има увек дејство живе Јелене, око које су крвави ратови вођени. Но о крвавим ратовима, који се око природе воде, говорићемо мало доцније.

Природа је жива зато што је лепа, то је чудновато, и лепа зато што је жива, то је интересантно. Природино је ткиво из живих форми, зато лепота природе стоји над лепотом људске уметности; лепота људске уметности то је статуа, лепота природе живо створење. Људско уметничко дело остаје увек исто; природа пак свакога тренутка мења свој образ. Уметничко дело само је привремено лепо, природа је пак вечно лепа. Уметничко дело подложно је пропасти без еквивалентне замене; у природи није тако, но чим се једна жица ткива прекине, друга, рекао би, из ничега васкрсава на њено место. Кад је Бакон видео у једној галерији Једну слику нагих људи и жена, он је узвикнуо: Resurrection! Но како да се узвикне при погледу на природу, где један цео свет умире а други истовремено ступа на живот? Да ли магија? Да, и не. Да ли природа? Да. Али шта је природа?

„Природа је нешто што...“ почињу сви научници да дефинишу, но само дотле иду заједно у дефиницији.

„Природа је скуп свега видљивог и невидљивог, знаног и незнаног" — вели обичан човек с утврђеним и признатим бројем чула, тј. човек који мисли да само он непогрешно говори.

„Природа је неред" — уче једни. „природа је ред" — довикују други.

„Природа је мајка" — једни. „Природа је тиранин" — други. Најзад:

„Природа је нешто" — једни. „Природа је ништа" — други.

За нашега песника природа је једно уметничко дело, и то дело које поражава, усхићава, покретљиво, живо *уметничко дело*; премда старо, ипак увек младо, премда из трошног материјала, ипак неразрушиво и непролазно, премда у привидном нереду и немарности као жена у гардероби, ипак увек у највећем реду и увек најмарљивије одевена у богато рухо, кога она исувише има, јер

„аљинах је на небеса доста".

(Г.В.)

Али наш језик је недовољан. Недовољно је рећи за природу да је она једно уметничко дело. Природа је нешто више, она је уметност сама, да, целокупна уметност. Она је *ars artium*, ако би и овај израз био довољан. Она је збир свију уметности, и наравно, збир свију уметничких дела. То је једна бескрајна галерија у блеску боја и блиставости грађе, у неизмерној маси форми и још неизмернијој множини егземплара. Најближе човеку лежи његова мајка земља „окићена цвијетним временом", огрнута својим зеленим плаштом, заносна својом лепотом и младалачким здравим смехом. У даљини прелива се

*„свод плаветни неба свештенога
брилијантним засијат сјеменом;*

(Л.М.)

још даље:

*„насијата кола са сунцима
свако сунце предводи мирове
„а мир сваки своју сферу има,*

(ib.)

док поглед смртнога не сустане и не утрне у даљини:

*„где су сунца само капње свјетле
а мировни једва видне искре".*

(ib.)

Сваки онај „мир" савршено је дело, али не једино скулпторско, због богатства својих форми, нити једино сликарско, због лепоте боја, ни музичко, због свог сиренског „слаткогласија", ни једино архитектонско ни поетско, но сваки је све ово у исто време. Савршено дело, велимо ми! Но, о, колико је ступњева савршенства у васиони! Цела васиона, уједно узета, представља тек савршенство лепоте. Ми не достижемо нашим умом ни ову целину ни ово савршенство. У нашим су очима и делови ове целине савршени, јер за нас мале један део васионе изгледа већ целина, чијој лепоти не можемо да се надивимо, нити да је изразимо. Макрокозмос не може да стане у микрокозмос. Целина је недостижна не само нашем логичном уму, но и нашој најбогатијој машти.

*„Мјесто очих да два сунца никну,
и идеју један вијек смртни
да по царству небовлатца прате
не би њени свијетли погледи
величанства небесне прелести
свеколике могли прегледати".*

(ib.)

Све што је нама смртнима доступно, то је један „свод“ ове сјајне, порфирне палате Божје, која по азуру плива и у бојама се прелива и то онај свод, „што с' огледа у пучину нашу“.

Па кад је овај један свод палате за наше око и наш укус тако величанствен, тако неизмерно леп, каква ли тек мора да је сама палата? Шта су све лепе људске маштаније о ваздушним вилинским и змајским дворовима према милијардама стварних ваздушних дворова, који један другог „погледима држе“, или „за свијетле власи повјешани?“

Шта је људска машта могла тако чудноватно сазидати, што стварност својом чудноватошћу не би превазишла? Замислите само једно сунце са његовим сјајним пратиоцима и реците, да ли је икад машта људска окружила једног багдадског калифа тако сјајном, тако послушном, бојаном, раскошном, блиставом пратњом!

Замислите с колико погледа посматра сунце своје пратиоце ода свих страна, па реците, шта је с њим у сравњењу један сироти стооки Аргос! Замислите крилате виле и змајеве и сравните са једном живом, светлом лоптом, једном звездом, која и без крила по етеру лети, носећи у своје крилу безбројни пород свој!

Па кад наша машта, која не допушта себи никакве границе у сликању, продуцирању и комбиновању, не достиже ни из далека чудноватости природе, како ли ће је достићи наш „чисти разум?“ Никако; пошто он себи не допушта лиценцу маште, то он не досеже ни докле машта, камо ли ће досегнути докле природа. „Чисти разум“ није никад — и неће, ах! никад бити готов с његовим ситним, претходним испитивањима, која би нас могла уздићи до једне неоспорне, солидне мисли о целини. Он опрезно проналази стазе, које би нас из таме нашег бића на светлост извеле; он граничи и разграничава, класификује и детаљира, поставља белеге и куле светиље и, једнога дана сав тај свој труд уништава једним потезом, кад стави све уређено и пронађено под нож своје сопствене критике. Никад стога тај критички разум и не долази на мисао, или кад дође он се трже од мисли да је природа поезија, а сви научни закони, које он проналази, јесу само закони техничке стране те поезије. На ту мисао долазе без страха само уметници.

На ту је мисао и Његош дошао; дух његов живео је и хранио се том мишљу. Природа је поезија. Све што постоји како постоји јесте савршена поезија једнога савреног поете. То је мисао Његошева.

*„Све дивоте неба и небесах,
све што цвјетом лучам свештенијем,
мирови ли ал' умови били,
све прелести смртне и бесмртне —
што је скупа ово свеколико
до општега оца поезија?“*

(ib.)

У своје лету кроз васиону за својим светлим путовођом наш песник је видео њеног Творца где је „творитељном заџат појезијом“.

Бог пева — дакле ствара, и обратно. Бог ствара као песник што саставља песму. Деланје Божје то је поезија, дело Божје то је песма — не једна песма, но све и једна. — На овој песми Творац ради вечно и у њој ужива вечно. Па ипак та песма није недовршена; напротив, она је увек довршена и савршена; дух је њен увек неизменљив, јер то је дух савршене поезије, форма њена је увек друга, увек нова, но једно је у тој форми постојано, и то је савршенство њено у сваком моменту.

Божанска поезија обухвата све и обнавља све. На кристалном шатору, који прекриваше небеску сферу указала се нашем песнику извајана

*„свемогућа поезија Творца,
окружена круном творенија“.*

Идеја поезије, која је прва после идеје времена, има владу над свим, пошто она и ствара све. Зато је она свемоћна. Њена круна јесте стварање, тј. њено опредељење и њен циљ састоји се у стварању или најкраће: поезија је само стварање као што се и обратно може рећи и као што то песник на другом месту обратно и каже.

Под круном поезије налази се све, што је у биће позвано. Песник овако продужује:

*„Све красоте, које биће има
И ум творца сјајни беспредјелни
Које види у царству свјетлости
под том круном бјеху окружене,
На том лицу бјеху изражене
У сјајности светог савршенства.“
(Л.М.)*

—Поезија, све је поезија — могао је Његош узвикнути као премудри старозаветни песимиста: таштина, све је таштина. Па како је све поезија и како је Творац света велики поета, песници се, наравно, највећма приближују Богу. јер је њихово занимање номинално исто што и Божје. Они не испитују како што чине научници, они проничу у дела Божја и сами спонтано стварају. Научник посматра из даљине природу и описује је; песник стаје раме уз раме са стварајућим силама и сам с њима дела. Научник је хладан и трезвен, он све хладнокрвно, са неповерењем, често цинизмом, посматра и класификује; песник је полу—бог, демиург, који ствара или кроз кога Бог ствара. Песник је надчовек, који је луда у очима обичног света, јер обичан свет не мисли о звездама, но о хлебу. Обичан свет живи од хлеба, и све друго је за њ споредно; песник пак живи од свега другог више но од хлеба. Разлика је огромна. Отуда није ни чудо што је обичан свет с песником непомирљив. Отуда и гнев владике—песника према „будалама“ — а то је једна јака странка у свету — у чијим су очима песници луде.

*„Будалама кад би вјеровали
појете су покољење лудо“.*

То је клетва, или бар у већини случајева то је клевета. Поете нису једно лудо покољење, но посланици Божји, који с Богом опште, који су „ближе Бога и чудествах“, који су — да се изразимо једним старим добрим, но не мало дискредитованим изразом. — посредници између Бога и људи.

Поетама и кроз поете говори Бог. Божанске тајне, тајне природе или нашег живота Бог открива само поетама:

*„Свемогућство светом тајном шапти
Само души пламена појете“.*

Његош редуцира број песника на број „пламених“. А овај број је врло мален. Од Хомера до Милтона нема много великих штација; од Милтона до Његоша има их више, јер је и светски „грмен“ постао већи, те су више лавова из њега могли изићи. Но осим великих штација, има веома много постаја на којима се понекад понајвише пишти, звижди, шишти, дими и на којима се путник задржава и преко своје воље, с досадом и срдњом, као увек кад човек путује теретним возом. Стога путник, који путује кроз светску историју треба да узме најбржи воз, КОЛИ се задржава само код осветљених, пламених станица, и видеће да неће осетити досаду ни терет, задржавајући се код њих. Но зато треба бити богат. А Његош је би богат, богат умом. Његош није био један од оних несрећних људи, који се зову литерарни критичари, који су обавезани да се увек возе тромим, теретним возом по историји поезије, тј. по историји живота, и који од дуга пута и умора почну најзад себе заваравати уобразиљом, која им мале сеоске постаје претвара у велике варошке станице, а све досаде тих малих постаја у права задовољства,

достојна да се другима сугеришу. Ови људи су слични ономе сужњу Дикенсовом, коме су давали само сув хлеб да једе, а он, да не би јео сув хлеб, досети се, те је од хлеба прстима правио облике риба, пилића, јабука и свега онога што је желео да једе, па је то јео с „хлебом”. — Његош хоће да зна само за пламене поете, који су као моћна сунца, око којих гравитира безбројна сунчана прашина. О изванредном пореклу ових великих поета вели Његош у „Сјени Александра Пушкина”:

*„Над звезданим многостручним сводом,
Над домаком умнога погледа.
Под духовним небосклоном неба,
Гдје се млада непрестано сунца,
Искресана руком магическом
Општег творца сипљу ројевима:
Тамо се је твој гениј зачео
И пјевања миром помазао”.*
(Ц.П.) Зато:

*„Званије је свештено појете,
Глас је његов неба влијаније,
Луча свјетла руководител? му
Дијалект му величаство творца”*

Поета је прави божји свештеник; његов је позив стално величање творца; он је надахнут с висине, рођен је од Духа божја и девојке Земље. Дух поете одрастао је или на Олимпу, окупан светлошћу и нектаром, ако се поета зове Гете; или у мрачном Тартару, ако се свештеник божји зове Леопарди или Де–Вињи; или пак под тамно–плавим небом као у Арабији и на погледу домовине Дантеа и Гундулића, ако се оваплоћена луча микрокозма зове владика Његош.

Има, дакле, песника блажених и неблажених, као и богова или анђела; но то овде није главно. Главно је да има људи и песника, и да ови последњи најближе стоје творцу света, пошто се и творац света и песници занимају истим послом, поезијом. Људи и ствари су само слогови или стихови велике васионе песме, песници су нешто више: они су, да, песници а не само песма; они стварају, а нису само створени.

Песници су једини у стању да читају јероглифе природе; они их једини читају и виде, да је природа песма. То научници не могу. Научници виде слова, но не виде речи; они не виде шуму од дрвећа, не чују музику од појединих тонова. Научници нису песници, но људи. А бити човек није ништа особито; особито је бити песник. Знати срицати слова није никаква реткост; читати и разумети песму света, то је реткост.

Да Његош оволико уздиже песника над обичним људима, то долази од његових схватања природе као поезије. Овим уметничким поимањем света он је био сав надахнут. То, уосталом, и јесте права одлука правога песника, — да природу схвати као уметност. То обичан човек не види. Но ако песник није у стању да види оно што обичан човек не види, онда ту нема ни поезије ни песника.

Његош управља свој дух стално на посматрање целине природе. И за њега је још цвет леп, но лепота то је природа. Један цвет је један тон, једна звезда је један слог, тек један сунчани систем је реч. Премда је и цвет за свој рачун цела песма, премда је и звезда то исто, а један сунчани систем то исто мало друкчије! Но све је то ипак подређено једном вишем, цео свет је један бескрајни низ концентричних кругова. Тамо где људи виде само један круг, песник види још стотине уписаних и стотине описаних кругова. Голо око гледа једну капљу воде, где око с микроскопом види цео океан. Очи правих песника снабдевене су од природе микроскопима, зато оне виде дубље и прецизније но обичне очи.

Оно што су очи Његошеве прво виделе, кад су погледале по овом пространом свету, јесте жива лепота природе, тј. лепота која се састоји у хармонији изатканој од живих бића. Природа је савршена уметност, савршена поезија, понављамо ми, јер то се свакога дана и сваке ноћи понављало у духу нашег надахнутог поете. И не само да је дух ове природне поезије жив у мртвој љусци, као што је то случај у људској поезији, но и та је љуска жива: форма, речи, слогови, — све је живо.

Жива хармонична природа прво фрапира дух Његошев. Сва природа живи. Она живи и умире и опет живи. Живот је велики победник, који и у јутарњем освитку и у свечаном акшаму корача у младићској лепоти и тријумфу. На равнинама неба и пространства царује вечити Мај.

Уз живот иде и светлост. Светлост је друго чудо природе, које ју чини лепотом. За Његоша је лепота нераздвојна од све светлости као и од живота. Он љуби светлост свим срцем својим, свом душом и свом снагом својом. Своје велико песничко дело назвао је он „Луча Микрокозма“. Кроз бескрајне просторе њега води

„зрака сјајна огња бесмртнога“,
која своје генијалном сапутнику обећава:

*„водићу те к вјечноме огњишту
од којег сам и ја излећела“.*

И она га доводи:

*„међу сунца пламтеће свјетове
ишио богатством луча бесмртнијех
потапају простор и минове“.*

Но његов вид бива „свјетлошћу поражен“, и он пада и затвара очи рукама. На небесним равнинама он види реку бесмрћа,

„њој су струје ка' прозрачне луче“-

На средини тих равнина стоји гора, о којој песник вели:

*„а сва гора маса брилијантна;
и преливе њезине свјетлости
сви погледи и уображења
у поњатности не могу довести“.*

Даље, анђели су одевени сјајем. Њихова се лица блистају, њихово је одело светлост. они се возе на огњеним колесницама.

Но сјај Бога надмашава сјај свега осталог. Престо је Божји као „страшни пожар у ноћи“, из кога кроз облаке од густа дима „ројима бјеже искре“, а ове искре ништа друго нису до

„миријаде сјајнијех сунаца“,

која

„лију свјетлост у опширну сферу“.

Ту је оно вечно огњиште, куда је искра водила песника. Ту се вечно млада сунца на магијски начин крешу и расипљу ројевима по простору. Ту је центар опширног огњеног океана, из кога се рекама сипа светлост на све стране. Одатле Свемогући

„зажиге погледом

„сва свијетла кола у простору“.

Кад човек чита ова и овим слична места, којих је веома много у делима Његошевим, учини му се као да се налази усред некога колосалнога пожара, који не пржи али осветљава с таквом силином да се очи, засењене и пред самим уображењем, крију и склапају. Читалац Његошев ће из самих песникових описа моћи видети несравњено обимнији и несравњено величанственији пожарни приказ од онога, који је Нерон, уствари, видео при пожару Рима. Колики ли је тај васионски пламени пожар морао бити тек у духу овога црногорског владике, који је једним

погледом опасивао целу васиону и из својих мртвих и мрачних брда посматрао како „биће ври у луче сјајне“!

Вера Његошева јесте вера у светлости, његов морал састоји се у љубави према светлости, његова генијалност у светлосном ентузијазму. Његош је врло сличан великом персијском веро–оснивачу Заратустри. Заратустра је живео двадесет година у пустињи пре него је постао обасјан. Његош је живео свега тридесет и девет година, и свих тридесет и девет у пустињи. То је разлика, и изгледа сва, изузев оних разлика које је развитак човечанства у току неколико хиљада година собом донео. Но да је Његош живео у време Заратустре, они би обојица били апостоли једне и исте вере; а да се Заратустра родио случајно под Ловћеном, он би први постао ученик цетињскога тајновидца. Но време их је поделило својим гигантским, хиљадугодишњим корацима, и они се нигде више не додирују до у храму Бога светлости.

Па ипак, време које све побеђује и бива само од вере побеђено, учинило је да Ормузд Заратустрин није више сасвим Бог Његошев, нити Ариман персијског пророка сасвим Сатана хришћанскога владике. Јер људи се мењају заједно са својим боговима, само Бог остаје неизменљив.

Ипак, ипак има једна битна разлика између ова два стално верујућа човека. Његош је, наиме, уметник и његово је гледиште на природу и на њенога Творца поглавито естетичко, док је Заратустра моралист, са својим етичким посматрањем живота. Његошев ентузијазам односи се више на лепоту његовог Бога, Заратустрин више на доброту Ормуздову. Но и Његош је био способан да етички посматра живот, иначе не би он могао репрезентовати ни потпуна човека ни потпуног хришћанског епископа: Заратустра, с друге стране, мора бити да је имао и великог уметничког смисла, иначе не би могао и после три хиљаде година онако моћно уметнички надахнути једног чувеног модерног уметника (Ниче).

Ми не знамо какве су околности утицале на формацију погледа на свет код Заратустре. Није ни чудо. Неколико хиљада година, које су живо радиле на рушењу Сузе и Егбатане, нису оклевале ни да затрпају под земљу највећи део сведочанстава о великом верском реформатору персијског царства, оставивши само бајке, које увек и свугде бујно расту на гробовима великих људи.

Његош нам кудикамо ближе стоји. И баш ова времена близина у стању је да многе читаоце доведе у самообману, да ми добро познајемо све утицаје, који су духу нашег великог песника дали форму и правац. Ниуком случају. Његош као песник пре свега није постао, него је рођен онако као што је бор никао. И као што поникли бор не постаје под спољашњим утицајима ни липа ни јела, но остаје бор, тако је дух Његошев песнички од рођења, па развијао се он под околностима Црне Горе или Бретање. био он под монашком ризом или војводском доламом. Ако одиста још има људи, који држе да околина и околности чине песника песником, ти би се људи извесно поколебали у свом мишљењу, ако би имали воље да оду и виде Црну Гору и ако би знали српски, да после тога прочитају Његошеву поезију.

Велики владика је самоук. Није ли то први парадокс у његовом бићу? Рећи ће неко: то баш и није парадокс за ову српску нацију, у којој су сви главнији људи у политици и књижевности за време целе једне историјске епохе, и то nota bene најпросвећеније епохе човечанске историје, били самоуци.

Па онда:

Раде је одрастао у земљи, где народ верује да камен расте и има горко искуство да на том камену, сем змија и орлова, ништа добро не роди: у земљи, где се пред сивим мртвилом бесформних гудура животни зеленило једва примећује. Па је Раде ипак био песник лепоте и живота, савршене лепоте и бесмртног живота, природе.

Има још један парадокс.

Владика Његош имао је једну заједничку особину са папом; обојица су, наиме, били наследници светог Петра, и ако два различна Петра. Раде је требао да постане калуђер и он је то постао. А пре једнога столећа, или нешто мање, традиције калуђерске нису говориле, као ни данас што не говоре, у корист Ормуздову, тј. у прилог онако издашног обожавања светлости, каквом се цетињски господар предавао. Па онда сам ток Његошевог спољашњег живота више је био под влашћу мрака но светлости. Светли часови његовог живота врло су малобројни.

Неко кратко време у мирисном приморју, неколико ведрих часова у Трсту, неколико женских симпатија, неколико ноћи у веселом друштву у Котору, нешто духовног одмора у друштву Сарајлије, нешто мало забаве у „биљарди“, нешто разонођења у лову и нешто суморног увесељавања крај јака гусала — шта су сви ови зраци укупно узети према ужасном мраку, који је око њега згушњавао са свих страна, рекао бих, свима демонским силама?

Халакање неситих султанових отпадника свуда унаоколо земље — није ли сиротом кнезу цетињском само то довољно било да му помрачи сву светлост сунчеву? Али то је само један трн на његовом трновом венцу. Ево их још неколико: међусобно клање племена, који кад не пију туђу, пију своју рођену крв; интриге „гувернадуре“ и контрола и шпијунажа руских подофицира, који на Цетињу аванзују до сенатора, па опет се броје у „незадовољнике“; па самовоља овог горског народа, који би хтео да се зове „народ“ и на оскудним и на неоскудним годинама, но да плаћа порез само на неоскудним; па разочарења у људима и идеали Српства и Словенства још даље у недоглед одгурнути; па болест, неизлечива болест као црни гласник смрти!

Ко у оваким спољашњим околностима не преда кључеве од света владатељу мрака, Ариману, и не поклони се попут запада, где грозне Горгоне господаре, за тога се извесно не може рећи, да је његов дух био оно, чиме су га прилике учиниле.

Но Његош је био и остао кроз сва искушења и зла песник светлости у лепоти и лепоте у светлости. Све варварске погодбе његовог живота — он је себе називао „владар међу варварима и варвар међу владарима“ (Решетар у предговору 5 — ог изд. Г. Вијенца) — нису биле у стању, да онакаже његову уметничку диспозицију. Слично бедуину у изгорелој, мртој пустињи, чији се погледи, заморени досадном монотонијом, отимају у висине. тражећи и налазећи највеће задовољство у посматрању звезданог неба. и овај је кнез — епископ, овај најчуднији кнез и најчуднији епископ, често бежао из своје мрачне пустиње, вођен бесмртном зраком свога ума, у високо царство светлости, где се одмарао и наслађивао, посматрајући „преластну божју појезију“, сачињену из милијарде светова окупаних и одевених у светлост. Са такве, не сваком смртном приступне, висине, наша планета му се чинила као једно зрно праха, његова сиромашна кнежевина као један, не знамо колико пута хиљадити, део тога зрна, а његова голема трпљења као кап воде, која кане у огромни пожар.

Једино на тој звезданој висини налазио је животне воде овај жедни уметник, овај земаљски мученик, који је затим оснажен и окрепљен спуштао се на ову не најсјајнију планету, и још не на најблагороднију тачку њену, да дели правду крвавим горштацима и спрема прах и олово за борбу са тиранима њихове грозне слободе.

НАЛИЧЈЕ ПРИРОДЕ

*Све су ствари пуне муке:
то се не да исказати
Око није сито гледања,
нити је ухо сито слушања
Екл. 1,8*

Природа је само лепота, да. Но треба видети и њено друго, Јанусово, лице, њено наличје. Пред нама се ту открива ужасна слика, која није ни налик на ону прву. У „цветноме лону“ природе, које се онако заносно блиста у животу и сјају, царује непрестани рат, вечити, нештедни, крвави рат.

Посмотрите само мало изближе ово магично „цветно лоно“, овај „вечити Мај“, и ви ћете видети иа сваком кораку, не, него на сваком сантиметру растојања дуеле и ратове; чућете ратне усклике, самртне ропце, урнебесе победника, режање гладне немоћи, плашљиве вапаје мршаве правде; чућете на све стране шкргутање зуба и видећете желудце, куда год се окренете и погледате видећете желудце који желе да се засите, ма по коју било цену. Сва је природа под оружјем: све од најмањег до највећег створа који њој припада она је наоружала и за борбу припремила.

*„Све природа снабдјева оружјем
против неке необуздне силе,
против нужде, против недовољства;
остро осје одбрањује класе,
трње ружу брани очупати;
зубовах је туште изострила
а роговах туште зашиљила,
коре, крила и брзине ногах!“ (Г.В.)*

И тако је природа лепа као пламен, но као хладан пламен. Она је као лепо воће насликано отровним бојама. Не заборави да је све то само насликано, и не варај се. Желиш онај лепи, црвени, цвет из градине? Но, он је пун отрова и није за мирисање. Хоћеш ону румену јабуку с гране? Но гле, у њој се одавно настанио један гадан црв. Рад си дивљачи? То је врло ризично. Дивљач је најнаоружанија војска природе. Јер:

*„тек што вучад за мајком помиле,
играјућ се, страшне зубе своје
већ умију под грлом острити“.*

Природа их учи томе. Природа не пушта никога на бојно, тј. животно попрште, ненаоружана, необучена. Њој су сва њена деца подједнако драга и подједнако јевтина. Она мора да их рађа, да их за бој спрема и да их поново у утроби својој прерађује. Милијарде их она дневно рађа и милијарде их сахрањује. С материнском бригом опрема свако чедо своје за бој и за победу, и с маћехинским цинизмом изводи их она све у амфитеатар, да се међусобно рву и кољу. Њено „цветно лоно“ то је тај грозни амфитеатар, у коме се пуши крв побеђених, од кад постоји живот. А „побеђени“ су на крају крајева сви борци у амфитеатру, исто онако као што су и сви они победници, докле год се у живе рачунају. Сви су борци на крају крајева „побеђени“, јер оружје, којима их природа оружа, најзад се ломи, троши, трули: и оштро осје најзад омекша, и туште зубовах се искруне, и туште роговах иступе, и најдебља кора испуца, и орловска крила отежају једног дана, и јеленска брзина ногу сустане. А када се једном борцу оружје поквари, тад је његов противник у добити. Но, кога не победи противник у отвореном боју, победиће га мучки болест и старост. Не зна се, који је пораз од ова два страшнији; не зна се, које је зло веће: у младости бити покошен или старошћу бити исушен? Страшно је посведневно чути у свима царствима живота немилосрдни узвик судбине:

*„Младо жито навијај класове
Прије рока дошла ти је жетва!“
(ib.)*

Но зар је мање страшно погледати старошћу онакарађен лик, када

*„ноге клону, а очи издаду,
узблуту се мозак у тиквини,
пођетињи чело намриштено;
грдне јаме нагрдиле лице,
мутне очи утекле у главу,
смрт се гадно испод чела смије
„смрт се гадно испод чела смије
како жаба испод своје коре?“
(ib.)*

Не зна се шта је страшније.

Но, има нешто, што је известно страшније од тога обојега, а то је, што победник у амфитеатру природином није Правда но Моћ. У тријумфу, по крвавој бојној арени, ходи не праведник но див, чије су мишице круће, или чији су рогови зашиљенији, или зуби заостренији, или чија су крила моћнија и канце збијеније, или брзина ногу већа него у његових противника. Једно је само право овде неоспорно, то је право јачега.

*„Вук на овцу своје право има
ка тирјанин на слаба човјека“.*

Вук осећа снагу и глад. Према природном праву то су довољно отежавајуће околности за осуду овце на смрт. Глад вука осуђује овцу на смрт, а снага вука извршује пресуду. Однос тиранина према слабом човеку исти је као и однос вука према овци. У осећају своје надмоћи види тиранин довољно основано и своје право над немоћнијим.

Немоћ се губи испред моћи. Моћни и немоћни не могу упоредо да стоје. Нађу ли се ублизу, то је немоћни, поготову, жртва моћноме. Моћни хрстови угуше младе шибљике. Гладна свиња поједе своје младунце; а
*„мањи поток у виши увире
код увора своје име губи,
а на бријег морски обојица“.*
(ib.)

Хумана душа песникова дубоко се узбуђује због оваквог положаја ствари у свету. Он мрзи тиране; он се гнуша моћи, која неће да зна за право слабијега. Он би, с његовим санародницима, волео да мањи певац надјача већега. Он прокламује, или боље рећи, декламује:

*„Коме право лежи у топузу
трагови му смрде нечовјеством;“
(ib.)*

но он, с друге стране, дубоко осећа природну неминовност, по којој право најрадије у топузу јачега обитава. Он је могао свуда у природном царству да прочита грозну паролу: тешко побеђенима! Нема милости за онога, ко подлегне у борби:

*„коме прсне чело куку њему!
јаје здраво добије сломјено“
(ib.)*

Колико моћи онолико и права. То је аксиома природног царства. Моћ и немоћ с једнаким правом — то је неприродно, или, ако се хоће, надприродно, но ниуком случају природно, ниуком случају „от мира сега“. Русо је тражио заштите праву немоћних у природи. И речито је доказивао, како је он апеловао баш на највишу инстанцију правде! У ствари он се обратио једној инстанцији, за коју су људски појмови правде и неправде потпуно индиферентни, пошто она не суди по правди но по моћи. Русо је целога века миловао природу, мислећи да милује безазлено јагње, а у ствари милујући гладна вука. Сентиментални идеалист француски преварио се у природи као Цезар и Антоније у Клеопатри. Он се заљубио у лепоту природе, а отуда и у њену

њиме уображену доброту. Он није ни слутио да краљица Природа, његова имакулата љубазница, има мање срца и човечанског карактера него лепа краљица египатска, чијој су лепоти робовали римски победници света.

Ловћенски пустињак, као што смо видели, није остао неосетљив према лепоти природе, но ни кратковид према дивљем позоришту, које та лепота скрива. Он је прозрео како одржање те лепоте безгранично скупо стаје; он је проценио средства, којима се она у ваздашњем савршенству одржава.

Природа је лепа по цену једног вечног братоубилачког рата, а то је исто што и рећи: по цену свеколиког морала. Рат је неопходно средство, којим се природа у бићу, дакле, и у лепоти, одржава. Живот и рат то су синоними. Живети у овом свету значи, свесно или несвесно, ратовати. У њему су сви елементи у ратној грозници. У њему нема пасивних посматралаца: ко год учествује у животу, учествује самим тим у рату. Ко год се јави у свет, свакога природа снабдева оружјем и глађу и показује му онога, ко је узео његов таин, тј. онога, коме је она дала његов таин. А глад, с оружјем у руци, теже иде на молитву Богу но на врућу крв противника. И то се понавља из дана у дан, из секунда у секунд. Природа аранжира све нове и нове борбе, изводи све нове и нове легионе на бојиште, и стрпљиво и истрајно испуњује сваки секунд времена и сваку стопу простора новом ратном славом и новом ратном мизеријом.

На поглед овог страшног позорја Његош за час заборавља онај први, хармонични, преластни, утисак природе. Он види сад само бруталност природе и њену моралну индиферентност; види нехармонију, неслогу и неблаженство свију бића неразумност њихове борбе и, готово, њихова живота. И под тим новим, мрачним утиском, којим га природа, извесно, није само једном у животу притискивала, он изриче свој опори суд о свету:

„он је састав паклене неслоге!“

(ib.)

јер шта може бити пакленије од рата, и то од рата, коме нити се може догледати почетак ни свршетак? Шта има пакленије од једног света, који је поприште једнога рата „свију против свију“? А у овом нашем свету изгледа да је тако; изгледа да у њему сви ратују против свију:

„у њ ратује душа са тијелом,

у њ ратује море с бреговима,

у њ ратује зима и топлина,

у њ ратују вјетри с вјетровима,

у њ ратује живина с живином,

у њ ратује народ са народом,

у њ ратује човјек са човјеком,

у њ ратују дневни са ноћима,

у њ ратују дуси с небесима.

Тјело стење под силом душевном,

колеба се душа у тијелу:

море стење под силом небесном,

колебљу се у мору небеса;

волна волну ужасно попире,

о бријег се ломе обадвије.

Нико срећан, а нико довољан,

нико миран, а нико спокојан“.

(Г.В.)

Природна створења не осећају се целим, не осећају се отуда самодовољним, већ као искидан црв, као *dissecta membra*; свако тражи допуну себи у ономе, што некое другом припада, свако жели за себе оно што другом треба, свако хоће за себе да, а за друге не. Отуд судар, рат.

Свак ратује не толико из мржње према другоме, колико из љубави према себи. Нико не ратује ради рата — напротив, сви мрзе рат — но ради плена; јер пленом се илузорно и моментално задовољава „нужда“ и „недовољство“.

У овоме је свету ужасна тескоба. И то је један важан *casus belli*. Нико нема довољно места, тј. онолико колико он сматра за довољно; нико да се по вољи опружи, а да се са својим суседом не судари и на бој га не надражи. Тескобно је души у телу, тескобно мору међу бреговима; стешњени су ветрови ветровима и народи народима; стешњен је човек човеком, волна волном, зима топлином. Нико се не осећа комотан ни слободан, већ везан, стешњен, тиранисан. И сами тирани осећају се неслободни и тиранисани својим „нуждама“ и „недовољствима“. Песнику је познато и неблаженство тирана и њихова скученост и стешњеност у овоме свету. Он даје израза томе свом опажању познатим речима:

*„свјет је овај тиран тиранину
а камо ли души благородној!“*

(ib.)

И тако Његош прокламује највишу инстанцију правде и разума, природу, на коју Русо апелује, за тирана тирана. Страх је најбољи доказ присуства тиранина; где је тиранин, ту је и страх. А ко сме спорити, да сва створења у природи не живе у даноноћном страху? Ко није слушао, да и тирани испуњава страх као и њихове поданике?

*„Нема тога ко с' не боји чега
да ничега а 'но свога хлада“.*

(Г.В.)

Што више моћи, то више и слободе. Тако је у природи. Но нема те моћи, која не осећа ма чију надмоћ, и у осећању те надмоћи своју скученост, самртни страх. Лисица лови слабе тице са задовољством, али са страхом погледа на орла:

*„али тице те су најслабије
лови свијетлост, лисичијех очих,
него орла кријући гледају“.*

(ib)

Људе страх често понижава; често их наводи на недостојна дела, на ропско ласкање тиранима, на софистичко извртање морала. Зато и вели владика Данило:

„Страх животу често образ каља“.

(ib.)

Но ко ће страх отерати или протерати из природе, кад је сва природа страхом испуњена? Страх је за живот скопчан као и одбрана. У страху се сва створења рађају, у страху живе и у страху умиру. Страх прати живот тако нераздвојно као сенка. Страх не улева увек само јачи, но често и слабији. Често се во боји кокоши, често лав стрепи од гуске; шушањ лишћа често наодреши вуку сву длаку, а један пањ, осветљен месечином, у стању је и јунаку да следи крв у жилама. Страх помаже животу, но често и смрти. Овај универзални страх, који посведневно испуњује сва створења, најгоре је сведочанство против добродетељи природе. Природа улива безгранични страх у сав свој пород. Тим страхом она тиранише сваки живот од почетка до краја. Цео хоризонт нашега живота испуњен је ужасом. Наша судба садржи мрак и страх. Песник проклиње ону силу, која је узрок томе:

*„Бог убио ту бесмртну силу,
Која пуни мраком и ужасом
Наш оризонт и нашу судбину“.*

(Л.М.)

Страх од зла загорчава сваки живот; нарочито страх од смрти, ове „тиранства царица“ (ib.), која је изведена „из мрачне тамнице“ и пуштена на земљу међу људе и остала жива бића.

*„преодјета у разним видима
нека стравом између њих трчи чинећ' страшна опустошенија".*

(ib..)

Но створења се ипак привикну на трпљења, на мања, сношљивија зла, налазећи жалосно задовољство у томе, што их већа трпљења, већа зла, често мимоиђу:

„Зло се трпи од страха горега".

(Г.В.)

И смрт се не би с таквим ужасом очекивала кад би се знало, да је она мање зло од живота. Но неизвесност спада у највећа зла.

Трпећи зло све живо очекује ослобођење од зла и нада се у срећнији живот, но не само с оне стране гроба, но и с ове. Све живо уздише под јармом трпљења, но све живи надом у скори долазак среће. Срећа, срећнија егзистенција, без рата и напора, егзистенција у миру и засићености, то је циљ, жудња свега што живи. И сви желе тај циљ и надају се достићи га у овом животу. Каква илузија! Мир и засићеност и овај живот! Овај живот је непомирљив с миром и засићеношћу. То би сваки разум могао лако да сазна, кад би свако срце допустило то сазнање. Можда су мир и засићеност — тј. срећа, по популарном поимању, — атрибути неког другог живота, неког нама непознатог света, но ниуком случају овога, у коме се ми рађамо и живимо. Овај свет је глад и рат. То је свет нужде и недовољства, свет стешњења и „лудијех промјенах", у коме ни је и не може да буде

*„нико срећан и нико довољан,
нико миран и нико спокојан".*

(Г.В.)

На нашој планети срећа је непозната ствар. Наша земља која се сваки дан у ново одело облачи, која се толико кити и гизда нема у своме широкоме „цветном лону" ни једнога убора који би се могао назвати уточиштем среће; у свом живом, светлосном ткиву ниједнога живог кончића, који би био ненаквашен сузама и незатрован болом. Зато песник очајно и узвикује:

*„Наша земља мати милионах
сина једног не мож' вјенчат срећом!"*

(Л.М.)

Сасвим други закони морали би у природи да владају, да би она могла учинити своју децу срећном. Какви? То ми људи не можемо ни да замислимо. Ми не можемо, поред свеколиког труда и напора, да схватимо ни постојећи ред ствари, а немоли да замислимо некакав нови. Према овом постојећем реду ствари, по коме природа сва створења пушта на ратну арену с глађу и оружјем, остварење среће, какву та створења себи желе — толико се може знати извесно — значило би осујећење природног циља. Природа неће мир и засићеност, природа хоће рат. Јер само ратом она се обнавља, само борбом одржава се њена вечита младост и лепота, само ратом и борбом она живи. Она не може да учини своју децу срећном, јер не може да изврши над собом самоубиство.

Отуда, дакле и нема пуне и непомућене среће у овоме свету. Има, истина, момената у животу, који се често срећом називају; има задовољстава, која су слична уображеној срећи — но оно што је потом дошло помрачило је оне ретке моменте и загорчало ова крилата задовољства. А дошла је чаша жучи, да загорча чашу меда, да би се збило оно што је писано:

*„чашу меда још нико не попи
што је чашом жучи не загрчи".*

(Г.В.)

Горчина прати сласт овога света будно и ревносно. Она јој тако непогрешно следи као дану ноћ. Нико се још није напио чисте сласти, без горчине. Онда је можда осетио највећу сласт, кад је

принео пехар устима; је ли само из њега сркнуо, разочарао се, — а лепа природа насмејала му се и продужила своју игру.

Својом несталношћу чини природа сваку сласт створењима илузорном и толико жуђену срећу немогућном. Тек што је сласт приспела — и не сачекавши радосни поздрав: „добро дошла!“ — већ се дала на даљи пут и тиме приуговорила створењима, вазда неугољиво жеднима сласти, уз разочарење и чемере растанка. Свакосекундно мења природа свој вид, свакосекундно се све ствари метаморфозирају. Данас само личи на јуче, но није истоветно с њим. Један и исти дан не излази два пута на сцену светске драме. Једном изговорена реч не враћа се, једном виђена ствар више се не види. Док смо тренули, свет се изменио, природа се преобукла. Хараклит је срањивао ток света с током воде; у исту се реку не може два пута сићи, исти се свет не може два пута видети. И Његош говори о течности ствари,

*„погледам ли течност стварих,
све то мене удивљава“.*

(Ц.П. „Црногорац Богу“.)

Све тече, све се мења,

„променом време означава ход“ —

како вели Војислав Илић. Промена инхерира подједнако како животу тако и смрти; промена умртвљује живот и оживљује смрт, она је велики пиоњир живота и смрти, она је волшебно оруђе природе. Песник говори кроз игумана Стефана:

*„Смијешна су својства наше земље,
пунана је лудијех промјенах.*

*Природа се сваколико пита
сунчанијем чистијем млијеком,*

у пламен се и оно претвара:

данас жеже што јучер њивљаше“.

(Г.В.)

Слично томе, на другоме месту:

*„Волна мокра земљени се,
огањ у росу прелива се“.*

(Ц.П. „Вечерња Молитва“).

И тако ми живимо стално у новоме свету у новорођеноме. Зато никада „очи нису сите гледања, нити уши сите слушања“. С новим светом и жеље се нове рађају, док се старе незадовољене, увек незадовољене, потискују у позадне, мрачне избе свести. Жеље створења мењају се као што се и свет мења. С том сталном променом жеља иде упоредо и бол, јер промена значи умирање и рађање, а ово двоје превасходно је средина бола. Свет умире свакога тренутка и рађа се сваког тренутка. Плач рађајућих се створења меша са плачем умирућих и гуши се под лепим покривалом природе. И душа свих створења састоји се, као и њихово тело, из низа умирања и рађања. Једне жеље умиру у болу, друге се рађају у болу. Једне умиру незасићене друге се рађају гладне. Душа није господар њихов; напротив, оне растржу душу, чинећи је својим бојним попрештем. Као што се ветар не да зауздати, као што се пучина не може уздржати од колебања, тако се ни жељама не може граница поставити:

„ко ће вјетар луди зауздати? —

ко л' пучини забраниш кипјети?

ко л' границу жељи назначити?“

(Л.М.)

Сва су створења пуна жеља, и отуда пуна муке и страдања. Сва она стењу под теретом ужасног сазнања да је ослобођење од тих жеља само у смрти. Но пред овом дилемом сва она претпостављају живети, ма и на крсту жеља, него ли умрети, ма их у смрти и слобода чекала;

сва она више воле живо ропство, него ли мртву слободу. И у томе лежи основ животне трагедије. С ово мало речи изражава Његош ту трагедију:

„Земља стење а небеса ћуте“.

(Г.В.)

Ко да не остане поражен снагом и изразитошћу ових речи? Г. Павле Поповић осетио је њихову моћ и заслужно их оценио, стављајући њиховог творца у „круг највећих светских песника“. „Ту се просто“, вели г. Павле Поповић, „Његош дигао до неба и дотакао звезде својим песничким челом“ (О Горском Вијенцу). Да, но пре тога се спустио до Тартара и видео му „сва гадна позоришта“; пре тога плакао је он и молио се и тражио разлога и правде као Јов. Тражио је и није нашао, куцао је и није му се отворило. Тад је он осетио — како то само песничка душа може осетити — да је небо над њим „затворено“ и да му „не слуша плача ни молитве“. Но осећања песника увек носе универзални печат. Ономе, што цела природа осећа, он је у стању да конформира и своја осећања, но тако исто у стању је да својим осећањима натопа целу природу. Његош је могао да осети оно што цела земља осећа; он је могао бити репрезентант свакога бола. Он је трпео силно под трпљењем свију створења. Њега није болела само његова нужда и његово недовољство, но исто тако и нужде и недовољства свију земаљских створења. Све уздахе око себе он је чуо и разумео; он је чуо стењање целе планете наше, но — но није чуо одговор неба на то, —

„земља стење а небеса ћуте“.

ЧОВЕК У ПРИРОДИ

*L'homme n'est qu'un roseau le plus faible de la nature;
mais c'est un roseau pensant.*

Pascal.

И мени је једном стављено наивно канديدско–волтеровско питање: ако је овај свет по милости и доброты Божјој створен, на што змије у њему?

Ипак овим питањем не изражава се толико наивност, колико неизмерна претенциозност људи. Иза овог питања скрива се, као што је јасно, тврдо усвојена и већ као аксиома популарисана претпоставка, да је цео овај свет ради човека створен и да према томе, све, од чега човек трпи, квари хармонију света.

— Кад би змије, којима људи тако често гњече главе могле говорити — одговорих ја — оне би се извесно слично запитале: ако је овај свет по милости и доброты Божјој створен, на што људи у њему?

Мој одговор је наравно недовољан; он се не односи директно на питање него на претпоставку, на којој је ово и поникло. Но тако је било неопходно. Неопходно је било да се ја с мојим питачем пре свега објасним о могућности и вредности његове претпоставке.

Колико вреди та претпоставка? Колико и претпоставка онога певца (из Ростанова дела „Chantecler“ — а), да је његово јутарње „кукурику“ узрок исходу сунца.

Грдно се пак изненадио и десперирао ритер—певац, кад је једног дана, доцкан пробуђен, видео сунце високо над хоризонтом. И мој би се питач свакако тако исто грдно изненадио, кад би се сетио причања Библије, како је свет пет дугих дана и пет дугих ноћи и без човека постојао, и како је Бог ипак видео „да је добро“.

Шта је човек, да би цео свет ради њега постојао?

*„До атома ништа у простору,
а минута само у вјечности,*

*пролазећа — друго ништа — сјенка,
које прије нигђе било није".*

(Ц.П. „Химна Ноћи“.) Један атом, дакле, у једном минути! Кад би цео свет био ради човека, кад би сва створења само њему служила, тад би човек, овај васионски атом, чија егзистенција траје један минут, могао бити учињен срећним. Међутим, човек није ни онолико срећан, колико та створења која му служе. Замислите, колико је људске зависти од Адама до данас пратило тике небесне и рибе морске! Или замислите Бајрона на ломбардијском магарцу и реците ко је срећнији: генијални лорд или његов магарцац!

Несрећа човекова долази пре свега од његове физичке немоћи, која му не да, да на бојној арени живота вазда остане над свима противностима победилац. Сад он побеђује, сад бива побеђен, диже се и бива згажен, стотине пута се диже и стотине пута бива оборен и згажен, час он бојажљиво тријумфује над „нуждама и недовољствима“, час ове њега небојажљиво притискују; час себе броји у бесмртне богове и броди небесима у етру и светлости, час оборен у прашину проклиње ћутљива небеса. Залуд телом стројан и леп — анђели небески бивали су опијени лепотом Адамова рода — кад је слаб, веома слаб. Један невидљиви микроб, један атом, или *une vapeur, une goutte d'eau*, у стању је срушити чудни и дивни механизам људског тела. Без оштрих зуба, без шиљатих рогова и без крила, човек мора да се бори и с рогатим и са зубатим и с крилатим. Да би ружу могао мирисати, мора је прво разоружати њене трновите страже; да би клас употребио, мора се најпре с његовим осјем разрачунати; да би орах морао јести, мора најпре љуску сломити. Речју: да би живео, мора надјачати, мора победити све противне силе у овоме свету, који само „ономе даје, ко има“. И тако сваки дан, сваки дан. Са сунцем излази човек у борбу, често радостан и сигуран у победу као сунце, с мраком се враћа, често с помраченом радошћу и изгубљеном победом. Или га је оружје издало, или су му пријатељи неверни били, или му је нога поклизнула, или око заиграло, или дух клонуо — тек он је преживео један нежељени дан. Да, или се опрашта вечером са сунцем носећи победу у рукама и радост у срцу, но — радост шибану страхом, да му с муком стечена победа из руку не исклизне или се већ сутра у пораз не окрене. А сунце ће равнодушно слушати и уздисајну и мрку историју његовог пораза и весело слављење победе, исто онако као и певчево кукурикање. И то је оно што застићује и огорчава, што ствара бол и осигурава преимућство несреће над срећом у овом свету. И тако сваки дан, сваки дан;

*„дан за даном вјенчаје се током,
сваки нашом по наособ муком;
нема дана који ми желимо
нит' блаженства, за којим чезнемо“.*

(Л.М.)

Неблаженство је звезда, под којом се рађа земаљски народ, цео: од папрати до човека, од прапра–папрати до Ламарка. Бесмислена смеша овога народа искључује већ свако блаженство. Наша је планета једна „бурна брежина“ у светском океану, на коју је човек бачен

„тајном руком смијелога случаја“.

(*ib.*)

На овој „бурној брежини“, човек се нашао изненадно у чудном друштву, у чудном „јату проклетога кота“, зашиљених рогова, наоштрених зуба и здравог апетита. Један сајам без реда и смисла, где свак телали својим језиком, причајући суседу неразумљиву причу о себи, испрекидану крицима ужаса и радости, јадну и жалосну причу, којој се не зна ни почетак ни крај, која је сва пролокана заборавом! Као да су се о ову „брежину“ разбили безбројни бродови, брорећи с разних страна света, и спасени се бродоломци на њој нашли један другоме непознати, један другоме неразумљиви, један према другом неверљиви! И као да волшебница Кирка

држи своју чудотворну палицу над овим бурним острвом и над целом шареном мешавином његових становника, не дајући им тако да се освесте, да дођу к себи!

И човек је брзо оспособљен да узме активног учешћа на овоме „несмисленом сајму“, и поред недостатка и рогова, и зуба, и крила. Дато му је нешто друго, што уосталом није његова искључива особина;

*„хитрост му је и лукавство дато,
само теке да је члан достојни
на земаљски сајам несмислени“.*

(ib.)

То му је дато да се има чим бранити. А ово што следује, дато му је да сам себе има чим мучити:

*„Воље му је основ положена
На крилима непостојаности;
„Жеља му је страстих ужаснијех
Побудитељ, руковођа слијепи;
Злоћа, завист, адско насљедије:
Ово чојка ниже скота ставља —
Ум га опет с бесмртнима равни!“*

(ib.)

„Ниже скота“ — исувише оштро речено! Доста би било рећи да га ево то са скотом једначи, тј. чини га достојним сином природе, без претензија на Олимп, на бесмртно порекло.

Немоћ воље или морална немоћ, то је уз физичку немоћ један од главних извора човекова неблаженства на земљи. Воља човекова није нешто масивно, што се само у једном правцу да увек задржати или на једном предмету искључиво фиксирати; она је у покрету, у сталном вибрирању као надражени чулни нерв; она је активна и пре активности чула, она је вечито будна и вечито жељна. Она лети стално „на крилима непостојаности“ А човек жели мира и постојанства. Он жели мира и постојанства, а, међутим, неуморно лети за својом немирном, крилатом вољом. Он види две моћи у себи, једну другој противне, које га вуку немилосрдно на две стране, две воље или како би рекао апостол Павле, два закона. Једна је воља навише, друга је воља наниже. Следовати вољи навише теже је, но човека достојније, следовати вољи на ниже лакше је, но то човека „ниже скота ставља“. Преда ли се човек овој вољи наниже, тада су му ниске страсти — јер има и узвишених страсти — побудитељ и руковођа у животу, тада је он слуга сваке своје жеље, Јер свака жеља његовога срца за њ постаје законом:

*„Закон му је што му срце жуди,
што не жуди, у коран не пише“.*

Тада је живот његов слеп као и његов руковођа, без једне моћне директиве. И човек се тада потуца, вучен час тамо час амо, падајући и ломећи се као и слеп очима. Остављен на милост и немилост жеља и страсти, он је тада у истини.

„једна сламка међу вихорове“.

(Г.В.)

Мучен ненаситим страстима он би побегао, да може сам од себе као од огњене геене. Но како? Страсти су као ватра и вода, за које је речено да су „добре слуге али зли господари“. Моћи употребити страсти и не дати се од њих употребити, зато треба много, често и надчовечанске снаге, нарочито кад се човек већ предао њиховој служби. Страст је за себе цела индивидуа; сваки човек представља борбу више оваквих индивидуа у себи; само код јаких карактера зна се, која је од њих стални победилац, стална тачка гравитације, око које се остале окрећу, моћна директива која даје правац свему осталом.

Али где да се нађе једна моћна морална директива? „Ако је у себи не нађеш, нећеш је нигде ван себе наћи“ — веле светски мудраци. У себи самима, дакле, ми треба да осетимо

„категорички императив“, који је с нама рођен, и да се по њему, као по компасу управљамо. Но, ако многи од нас узалуд послушкују и глас тога „категоричког императива“ у себи не чују? Или: ако је наш компас удешен за широко и равно поље и показује нам један пут у правој линији (као што је обично случај са моралним компасима, који се препоручују), забрањујући нам скретање на десно и на лево, док је живот, међутим, као један град с безбројним улицама, не увек широким и не увек правим: шта онда? Онда ће Дон Кихот продирати увек у правцу његовог „категоричког императива“, ма га то наводило и на дебеле куле и на фабричке димњаке, тврђе од сеоских ветрењача, а Санчо Панса, вођен неком другом иглом него његов господар, што је могуће марљивије заобилазиће и кривудаће, само да избегне оскудицу празна простора и глатка пута. Људи пак, који нису ни Дон Кихот ни Санчо Панса биће својим „категоричким императивом“ доведени у сумњу. Живот је исувише компликован, да би се човек могао руководити једним категоричким непреклоним начелом, које би у сваком даном тренутку човека сводило с раскрснице и јасно му указивало један пут. Остави ли пак то категоричко начело човека на једној раскрсници у сумњи, онда оно престаје бити категоричко, јер директива изложена сумњи није више директива.

И у овом случају човек није несравњено много срећнији него ли у оном првом, где му је свака тренутна жеља у исто време и тренутна директива воље.

Беда је, затим, и у томе, што ниједан морални канон није лак за последовање, није испуњив без великог пожртвовања. А једном потребитом створењу, какав је човек на овом земаљском острву услед непријатељских елемената, није ни мало лако жртвовати се.

Но претпоставимо да човек живи баш неодступно по једном канону, да се жртвује, да ли га бар у том случају прати срећа? Многи учитељи морала труде се да убеди, да је с тим случајем и срећа скопчана. Треба живети строго морално, да би се живело срећно — тако су учили многи мудраци старога доба, тако уче и протестанти. Но Његош се није могао искуством убедити, да су јунаци у моралу неопходно љубимци среће. Напротив, он се уверио да

*„Витеза сустолице трагически конач прати“,
(ГВ. "Праху Оца Србије")*

као да овај свет који и тираније тиранише, тиранише утолико више и „благородне душе“. Ове благородне душе, баш зато што су благородне, искапљују чашу отрова овога света. То су душе свете, али мученичке или великомученичке у исто време; и то редовно. Тим светим, мученичким страдалним душама страдање је тако освештано, да је оно постало добродетелј вере:

*„страдање је крста добродјетелј“.
(Г.В.)*

У сва три случаја, дакле — мада по вредности неједнака — човек се осећа дубоко несрећним; у првом случају зато, што се поводи за својим малим страстима, клањајући се пред сваком од њих као слаба трска пред ветром (ма то и не био страшни оркан); у другом зато, што га мучи сумња или спутава немоћ, да би стално могао следовати истакнутој моралној директиви, и у трећем зато, што у својој добродетели мора да страда од неразумне и грешне околине своје, коју он не може да излечи од неразума и греха.

Немоћ воље тврдо везује човека за земљу, и не да му, да лети у висине, за којима он жуди. Отуда је душа људска увек испуњена тугом и жалашћу. Овим чемерним богатством свака је душа, и најсиромашнија, богата;

*„у чојка је један храм воздвигнут,
зла обитељ туге и жалости;
сваки смртни на земљи рођени
овом мрачном обитељу влада,
под које се сводом отровнијем
мученија времена гњијезде,*

*ово грко наслеђије људско
човјек чојку, човјек себи дава,
најсретњи га из ништа стварају
ради смртне тужне армоније”.*

(Л.М.)

Тешко је не задржати се на овим величанственим стиховима. Они вреде колико једна цела збирка стихова, какви се у нашем времену за добре сматрају; они вреде и колико цео један философски песимистички систем; да, јер овако збијени и моћни, какви су, они изражавају целу једну збирку, цео један систем великих осећања и великих мисли. И на изненађење оних, који су још у сумњи, на који ступањ величине Његоша да ставе, морамо овде напоменути да оваквих строфа, поражавајућих својом лепотом и сублимошћу има много у „Лучи Микрокозма”, тј. једноме делу — ах, стидно је и набрајати дела, од којих је ово у нас најпопуларније — коме је суђено, као уосталом и многим делима у свету, да одробује један пун турски рок у тами и забраву, да би тек онда било признато са „standard-work”.

Но оставимо сваком своје, и књижевну критику књижевним критичарима, а ми трагајмо даље за неблаженством људским. Ово је неблаженство тако огромно, да оно не може из једнога извора извирати. Напослетку, из једнога да, но трокракога. Немоћ људска, то је тај неблажени извор, чија смо два крака поменули: немоћ физичку, наиме, и немоћ моралну. Немоћ умна је трећи крак, кроз који се за многе људе више горчине истиче него кроз прва два. Уосталом, ни код два човека у свету нису ова три изворна крака неблаженства једнака. Неко је слабији телом но вољом и духом, а неко опет немоћнији духом него телом и вољом. Херкул је имао своје слабости, као и Сократ и свети Франциско своје. Но, једно је код свију људи једнако, а то је патња од страшне несразмере између њихових жеља и њихове стварне моћи. Они желе да су дивови, међутим снага њихова гони их к признању:

„ништожност је права јадан човјек”;

(Ц.П. — „Химна Ноћи”)

они желе да су свети, међутим, увиђају да су

„слабостима за земљу везани”;

(Г.В.)

најзад, они желе сазнање пространије од васионе, док њиховом моћи достигнуто сазнање то су само

„шљунци на обали океана”

(Њутн), или само један кратки

„поглед с мраком угашен” (Л.М.)

Ми више не знамо но што знамо. То је још увек потребно поновити, не би ли они многобројни којима тај факт при њиховим гимназијским идеалима (који су за гимназисте изврсни) никако не иде у главу, још једном се пред тим замислити. Од једних то захтевају њихове године, од других њихов положај. Само они који су највише знали, знали су и то најбоље. Његош није спадао у оне који највише знају, но у оне који најдубље проничу и најјаче осећају. Духовна немоћ човекова њему је вазда била присутна, вазда мучећи га као тежак и језовит сан. Силно страдање под осећањем те духовне немоћи, коју је он проникао код свих смртних и коју је на себи довољно искусио, нашло је израза у најмоћнијим стиховима, које је уопште Његош написао. Откуда, шта и куда? Ови вечни проблеми људског живота без престанка су узнемиравали и волновали дух песников. Узалуд је он тражио у других лека своме страдању, тј. решења загонетке људског живота. мудраци овога света на његову жељу одговарали су својом врућом жељом за истим сазнањем које је и он желео. Овакву исповест чини песник, исповест, истинитост које свака на себи може испитати:

*„С внимањем сам земаљске мудраце
вопрошава' о судби човјека,
о званију његовом пред Богом;
но њихове различне доказе
непостојност колеба ужасна,
све њих мисли на једно сабрране
друго ништа не представљају ми
до кроз мраке жедно тумарање,
до нијемог једног нарјечија,
до погледа с' мраком угашена".*
(Л.М.)

Мудрост људска то је један поглед, чији је хоризонт близак и мрачан. Наше непостојано знање гаси се на обронку тога блиског хоризонта. Поглед наш не допире даље, а ми желимо њиме да вежемо крајеве времена и пространства. Но како да се једним кончићем обујми једна планина? Како с једном свећом у руци да се види цео Лондон у мраку? Како ли једним кратким погледом цео град васионски. Човек је прикован за ову „брежину", опасану буром и мраком. Он би желео да проникне у судбину своју, да растера мрак око себе, али је ограђен и везан:

*„те се трза бадава из ланца,
да за собом проникне мрачности".*
(ib.)

Да ли га је тајни случај или тајни промисао бацио под ову „облачну сферу"? Да ли је он производ искључиво земље и земаљских услова?

*„Прима л' овдје оба зачатија?
Је л' му овдје двострука колевка?*
(ib.)

Јесу ли му и душа и тело из прашине, из случајно уобли. чене прашине? Или му је телесно зачеће у земаљској колевци, а духовно у некој другој, светлој, необлачној сфери? Да ли је човек на земљи ради казне, или ради некакве хуе награде? Или је овај живот расадник даљњег, интензивнијег живота и правога духовнога блаженства?

*„Ах, ово је највиша тајина,
и духовне најстрашније буре,
Овога су у гробу кључеви.*

С мало речи, такорећи: једним генијалним потезом истакао је ове Његош неколике главније философско-геолошке пропозиције у погледу човекове судбине, односећи се према њима онако исто као што се односио према катедрали св. Петра у Риму, тј. као према несигурним творевинама малене снаге људске. Као што је Бог за њ тако велики, да га један рукотворни храм, ма и највећи, не може обухватити, тако је и тајна нашег бића толико велика, да је ниједна мисаона грађевина не може сву у себи примити и осветлити. Залуд се наш дух узбуркава, тајна живота за њ остаје тајна. Та језовита тајна не узбуркава усталом дух наше генерације; египатске пирамиде броје, може бити још толико поколења за собом, колико пред собом, чија је срећа, као и наша, угњетавана овом тајном. Свако поколење прима ово „грко наслеђе" и предаје га даље. — У Тибету има једно језеро, за које је везана вера тамошњих становника — будиста, да сваки у њему мора потонути ко се на њ ма на каквом пловном суду навезе. Мало ће се наћи образованих Европљана, који ће ово веровање поделити. У свету постоји једно море тајни, за које су, напротив, многи веровали и верују да га они својим духом могу пребродити а да не потону. Мало ће се наћи трезвених мислилаца, који ће ово веровање више ценити од оног будистичког. И Његош га више не цени. За сва тврђења мудраца о положају човека у овоме свету он има једно болно „Ах!" на првој страни „Луче Микрокозма". Овим уздахом изражена је

његова сумња у сва та исто толико несигурна колико и смела тврђења, и његово тешко страдање од печалне тајне живота. Сумња песникова иде до агностицизма:

„ Овога су у гробу кључеви. ”

(ib.)

Ову сумњу пројављује песник исто тако изразито у погледу сазнања спољашњег света као и у погледу људске судбине. Игуман Стефан се пита:

*„ је л' истина е ово овако,
ал' нас очи сопствене варају? ”*

(Г.В.)

То јест, постоје ли ствари како их ми опажамо и сазнајемо, или је природа снабдела нас чулима несавршеним, која су нам довољна само за живот и за приближно оријентисање у њему? Да, још више: постоје ли ствари уопште? Да ли су оне

„ сна људскога ћеца ал' очеви? ”

(ib.)

Да ли један реалан свет даје садржину нашем духу, или наш дух рађа, пројицира, један привидан, идеалан свет? Није ли човек ништа друго до

„ тварца једна те је земља вара? ”

(ib.)

Земља може да вара човека, или зато што уопште не егзистира, или зато што не егзистира таква, какву је ми нашим несавршеним чулима опажамо. Било, дакле, да је свет отац или дете наше свести, у оба случаја ми можемо бити преварени у њему онако исто као што се у сну варамо. Зато игуман Стефан и назива садржину наше свести деградирајућим именом „сна”. Он не каже нпр., да су ствари

„ духа људског ћеца ал' очеви ”

како је могао казати да није намерно хтео да потцени људско знање, но

„ сна људскога ћеца ал' очеви ”.

Човек мора да се замисли пред овим стихом, хтео не хтео. То је једна од оних фраза Његошевих, пред којима човек остаје нем као пред једним изненадно отвореним алпским изгледом. Човек гледа и диви се, и опет гледа и још више се диви. Овај син Црне Горе и црних брда, који никад није допирао философију, сем у перинетичким препиркама са Чубром Чојковићем, проницао је до дна сва питања, око којих се препиру философи од памтивека.

Но, не само што је наш философ — песник умом проницао у дубине главних философских проблема, него је — још једном то да поновимо — душа његова страдала под теретом њихове нерешивости. Фантоматичан му се свет отуда причињавао, и у том фантоматичном свету, где је свака ствар једна лепа и горка бајка са седам печата, фантоматичан и сиромашан син човечји „у ћескотном храму своме”, у изгнанству, у забораву, у сну, не познавајући ни сам себе ни свет око себе. У сну!

„ Људски живот сновиђење страшно:

човјек изгнат за врата чудествах,

он сам собом чудо сочињава. ”

(Л.М.)

Човек је у свету пуном чуда, и он је једно од тих чуда. Ова реч *чудо* изгубила је много од свога угледа, скривајући собом често неразум или ниски интерес но време је да се она рестаурира. Људи без предрасуда мисле већ да свет нема бољег синонима од чуда; да, и човек исто тако као и свет. Научници подозревају песнике због овог израза. Они се боје да се овим изразом њихови успеси не омаловажавају. Како? Нису ли баш научници открили више чуда у свету но песници и философи и пророци укупно? Није ли свако научно дело збир и опис невероватних и неслућених

чуда. И не осећате ли ви, господо, да са сваким новим научним открићем свет постаје за човека веће чудо?

Од свих чуда човек је сам себи највеће чудо. Његова телесна и духовна организација, његов однос према свету, цела драма његовог живота — све је то тако обично, кад се човек навикне да о томе не мисли, и тако запрепашћујући чудно, кад се човек одвикне од свога равнодушнога познанства са самим собом и почне да мисли. Је ли почео једном да мисли о себи, тада ће брзо доћи до разумевања ових речи песникових.

„с' тонке сваке погледај човјека!

како хоћеш суди о човјеку!

тајна чојку човјек је највиша".

(ib.)

Ко је човек? Ко сам ја? Ако мислиш, читаоче, да што мирније проживиш овај живот, не дотичи се овог питања као ватре, но ако се слажеш с Паскалом и Његошем, да је „свеколико наше достојанство у мисли", онда не напуштај ни за тренутак ово питање, јер оно је достојанство наше мисли, као што је ова наше достојанство. Човек је сам себи највиша тајна, најчуднија загонетка коју сваки, срећом или несрећом, не осећа, која се не да лако ни решити ни нерешена оставити. Загонетка је наш долазак у свет, загонетка је наш одлазак из света. Ми смо као гости на свадби, скупљени са разних рогљева и раскрсница; таман смо гладни сели за раскошну трпезу, на којој се служи у златном и кристалном посуђу и — све је свршено. Онима, који мисле о овој загонечи, учини се неки пут да су пронашли извесни путоказ, извесни тајанствени црвени конац, који их из лавиринтске мреже води к светлости. „Ах њихове преварне надежде!" При своме ходу за пронађеним путоказом они тек увиде и открију безбројне завијутке и увијутке, безбројне тајанствене одаје и мрачне амбисе, које на почетку пута нису смотрили. и који се све већма умножавају, што се даље следи слабоме путоказу. Минотаурни господар овог лавиринта јесте свемоћна тајна, која на ближем или даљем путу наше мисли гаси нашу малену свећу и предаје нас у плен фаталних сновиђења. А онај, коме се свећа угаси, налази се тада у већој тами но онај, ко у тами стално живи. Чујте само ове стихове — и реците, да ли вам срце не уздрхти и дисање не отежа!

„ Сном је човјек успаван тешкијем,

у ком види страшна привиђења,

и једва се опредјелит' може

да му биће у њима не спада;

он помисли, да је неке путе

од сна овог освободио се;

ах, његове преварне надежде!

он је тада себе утопио

у сна царство тврђе и мрачније

и на позор страшниј, сновиђења".

Ово није ни цинични песимизам Бајронов, ни себични песимизам Шопенхауеров; ово је трагични песимизам великих пророка, великих људских душепопечетеља, који гледају на човечанство као на лутајуће стадо, а на себе као на позване да то 'стадо изводе на прави осветљени пут, но без довољно снаге да то чине. Његош није био ни један сензациони лорд — авантурист, без икакве обавезе, сем обавезе служења своме срцу, нити један човекобојажљиви философ, затворен у четири зида, упражњавајући култ двама идолима, себи и својој доктрини. Он је био један од „моћних овога света", којима је много дато и од којих се двапут толико тражи, кнез и двоструки господар људи: господар душа и тела својих поданика, или тачније, двоструки слуга људи: слуга душа и тела својих поданика. Сваки његов поданик гледао је у њега. А он? Где он да куца, где он да иште? Он није имао куд да гледа нада се. Да се узда у

физичку помоћ људи, засновану на сродству и пријатељству? — он је зарана увидео узалудност тога. Да се узда у мудрост мудрих? — не, код њих он није могао наћи ни охрабрења ни светлости, јер и њихова је сва мудрост као и његова сопствена била само „крз мраке жедно тумарање“. И овај сиромашни млади кнез с цетињског поља, који се по лепоти и мудрости могао равнати с најлепшим и најмудријим у свету, осећао се убитачно усамљен. Он је себе видео на висини између које и неба није било посредника сем ћутљиве стихије. Над њиме, „ћутљиво небо“, под њиме неразум и неблаженство! Трнов венац на глави и тешки крст на леђима! То је био његов владалачки орнат, под којим је он корачао кроз живот као путник кроз пустињу, као „сирак тужни без нигђе никога.“

(Г.В.)

Каква трагедија! Како дубок, искрен, разумљив песимизам њенога Јунака!

Ainsi toute notre dignité consiste dans la pensée.

Његош мисли као и Паскал; све остало човека

„ниже скота ставља —

ум га опет с бесмртнима равни“.

(Л.М.)

Умом се човек одликује од своје не-умне околине, умом он господари природом, и ако је „најслабија трска“ њена. Но гле, ово превасходно добро, употребљено што се најбоље може, место да изведе човека из његовог кобног сна на светлост, топи га

„у сна царство терђе и мрачније!“

Мисли се рађају у нашој свести, здраве се и размимоилазе се. Тако је наша свест само моментални тј. rendez-vous наших мисли. Мисли нису тихо пристаниште, које је човеку дато да се склони од бура живота, но оне су баш та велика неумирљива бура, од које човек у својој тежњи ка срећи највише пати. Његош је то знао најбоље

„Мисли су ми бура јака,

са мном чине валовање,

нагоне ме напред пливат,

но како ћу водом одит,

кад у руке весла нејмам,

већ сам дужан стојат тужан

у смртноме чамцу малом“ —

(Ц.П. „Црогорац Богу“)

Он је преживео „духовне најстрашније буре“. Он је њих преживео но оне су њега надживеле; оне надживљују безбројне генерације људске — тако су оне жилаве — и беснеће, на сву прилику, докле се на животном океану и један умни човек „у смртноме чамцу“ буде носио. Кад и овај тј. ultimus Romanus потоне у бескрајни океан, тада ће нестати на земљи и „духовних најстрашних буре“ и земља ће тада међу звездама носити мање достојанства но и мање неблаженства.

(Претпоставимо, да се тада певац удостоји славе наслеђа човекова као по нечему зато најдостојнији и најподобнији — сходно селекционистичкој теорији: тј. survival of the fittest! — тада би он тек с гордошћу држао да сунце ради њега исходи и сва природа рад њега постоји. Само би се забринуто и кандидски питао:

Ако је овај свет по милости и доброты Божјој створен, нашто ће тада копци у њему? А ако би кад дозрео до питања: „ко сам и шта сам ја?“ тада би и он постао најслабија трска у природи и — неблаженство од „духовних најстрашних буре“ поново би постало бич земље).

„Човек је најслабија трска природе, но то је једна мислећа трска“. Ова мисао, којом смо почели и којом завршујемо ову неблажену главу, могла би бити и мисао Његошева, када би се још допунила: — и најнесрећнија зато, што је то једна мислећа трска.

ИЗГУБЉЕНИ РАЈ

Библија — Милтон

Многи од наших читалаца биће већ готови, да на основу досадашњег излагања изрекну свој суд о Његошевим погледима на живот. Један ће га убројати у чисте артисте који цену природе виде једино у њеној лепоти; други ће га назвати песимистичким философом, који животу одриче сваки смисао и сваку вредност; трећи му не може опростити контрадикције, у које му песник изгледа пао; четврти ће посумњати у утешност оне религије, која би базирала на скептичким или агностичким назорима; пети ће у разочарењу узвикнути: ако је Његош доспео само до адмирације природне лепоте и увиђања бедности земаљског живота, зар је он тиме до нечега особитога доспео? Не доспевају ли дотле и цариници и грешници?

Но ни један овај суд неће се односити на целога Његоша, но само на један део њега. Дух је компликован као и свет, јер у њему се рефлектују све боје света, и уколико је један дух осетљивији и светлији, утолико је рефлекс свију боја, које свет садржи, у њему изразитији. А све боје света нису једна боја, ни црна, ни бела, ни ма која друга. Онај човек, који у свету види само црно, тај не види свет, и онај, који види само бело, не види свет. За онога пак, који је способен да види и црно и бело у свету, каже се обично да сам себи противречи. Међутим, он је у праву; јер он не посматра слику света искључиво с једне тачке, под једним и истим углом светлосног преламања; он га посматра са многих тачака, одакле га смртни могу посматрати. А свет, као и море, није један и исти, посматран с две разне тачке; с једне тачке посматрано море плаши гледаоца својом мрачношћу, с друге пак наслађава га својим сребрним преливањем. И још: свет је према нашем схватању, округло: свака тачка има свој антипод. Треба видети и ноћну страну сваке ствари, а не само сунчану. И поноћ живота не мање је оригинална и интересантна од његовог подне. Страшно је провести све време у поноћи и никад не видети подне, као што је лакомислено никад се не спустити са сунчаног подне у дубоку поноћ. Но једностраност је коб наше расе. Трудно је избећи ову коб: треба држати ум у сталном покрету, јер заустави ли се он дуго на једном месту, ту ће по инерцији — а стална је инерција нашег ума — и остати, и петрифицирати се, и — зар тада још нешто треба тријумфу једностраности? Човек пузи по овом свету као мрав по цветну „дан и ноћ“. Пузећи по светлој половини цвета, мрав не види тамну половину и мисли да је цео цвет светао, и обратно, не видећи с тамне половине светлу, држи да је цео цвет таман. Човек није мрав према „дану и ноћи“, али је мрав према дану и ноћи живота. Зато, један смртни стоји на тамној страни живота и виче: живот је ноћ! други стоји на светлој и одвикује: живот је дан! И не разумеју се. Велики човек види даље од обичног човека: он се не зауставља ни на једној ни на другој страни живота, но креће се по једној и по Другој и сазнаје обадве. Он резонује: свет је овај као музеј с више крила; својим плачем при рођењу човек је платио улазницу у овај музеј — зашто тада не обићи и не видети сва крила? Зашто не познати и бело и црно, но целога живота бити једноме од њих леђима окренут?

Његош је и артист и моралист, и скептик и теист, и песимист и оптимист и дарвинист и библиоверујући. За њега је овај свет час дело Божје, час дело паклено; живот је час као најрегулисанији механизам, час опет као „бесмислени сајам“; хармонија света је час вечна као и свет, а час је и она циљ, коме свет тежи; природа је час сјајна невеста, час „образ највише лудости“; човек — час мртав или трун праха, час бесмртно божанство. И све то, наравно, изгледа контрадикторно, нарочито ономе, ко је живот посматрао само с једне тачке и на једној страни; човеку са ширим искуством мање ће се сви ови искази о свету учинити противречни. Живот се не може дефинисати једном речи, не може се ни вода дефинисати без најмање две

речи, не може ни земља без много више. Путник, који би од пола до пола обишао земаљску куглу, не би вам могао казати једном речи, шта је земља. Је ли земља сива пустиња?, питаћете. Јесте, одговориће. Је ли она зелена оаза? Јесте. Је ли лед и снег? Јесте. Је ли усијана пећ? Јесте. Је ли течна? Јесте. Је ли чврста? Јесте. Је ли насељена, је ли ненасељена, је ли лепа, је ли ружна, светла или тамна? Јесте, јесте, јесте. И зар ћете ви, ма иоле познавали нашу земљу, усудити се да кажете, да су ови искази о њој један другом противречни? Не; ви ћете знати, да све то наша земља јесте — посматрана с извесне тачке и у извесном времену. А живот је кудикамо разноврснији од површине земљине. Откуд се дакле, за њ може само једно рећи? Откуд се може рећи, да је он само мрак или да је он само светлост, кад је он ово обадвоје? Не само да живот није без наших т.зв. контрадикција, него напротив, он је збир свију контрадикција, које људи о њему могу исказати. Како да буде човек песимист пред целисходношћу природе, пуне плана и мере? Како пак да не буде на погледу пропасти правде и деградације разума? И како пак да буде човек оптимист пред овим последњим, како ли да не буде пред оним првим? Ко од нас, мислећи дуже о животу, није никад закључио: живот је сан, или, живот је фантом, или: ми не знамо шта је живот? Ко није никад био догматичар пред скептичарима и скептичар пред догматичарима? Ко од нас може остати неувидљив пред „звезданим домом Божјим“ — како Карлајл назива природу — ко ли се пак може сетити скорашње сицилијанске катастрофе, где је мати–природа на најнемилоствивији начин измрцварила и поубијала двеста хиљада умних, људских бића, а да се не ужасне пред хладнокрвношћу те чудновате матере?

Његошу није била страна ниједна фаза људског духа, ниједан изглед живота непознат. Кроз игумана Стефана говори песник:

„Ја сам проша сито и решето,

овај грдни свијет испитао,

отрови му чашу искапио,

познао се с гркијем животом.

Све што бива и што може бити,

мени ништа није непознато;

што год дође, ја сам му наредан“.

(Г.В.)

Но ако је Његош премислио све, што су људи мислили, и осетио све, што људска душа може најдубље осетити, то доказује само његову широку и свестрану природу, а не његову колебљивост међу философским погледима на свет и не ма какву противуречност. Као песник Његош кад је видео сјајну страну живота, он ју је сјајним мислима и пропратио, кад му се пак приказала тамна страна живота, он ју је оцртао одговарајућом бојом. Но многи песници и т.зв. песници и остају при таквом мозаику мисли и осећања, не покушавајући, да их међу собом ма како споје и систематишу. И обично се мисли, да је ово систематисање занимање искључиво философа, мислиоца, а не и песника. Песникова душа се замишља обично као калејдоскоп; у њој наизменично марширају све боје света, праћене песниковим опаскама и тренутним осећајима. Наравно, и таквих песника има, има их много, много; они, као и славуј, с покислим перјем извијају овакву, са сухим онакву мелодију; и то извијају ову без сећања на ону; њихов песнички ентузијазам односи се увек на појединачне предмете; пред сваком ствари напосе — пред једним увелим листом, пред једним инсектом — они се могу осетити ентузијазмом надахнути, ergriffen, само пред целином природе не. Наш песник не спада у ову песничку већину, као што он уопште ни у какву већину не спада. Његов песнички ентузијазам односи се не само на поједине предмете природне, него и на целу природу, на целу васиону. Он је осетио све и промислио све, но осећено и премишљено није предавао заборава, но је вазда тежио да све своје искуство доведе и постави у један унутрашњи склад, да све подреди једном закону. Његов дух није био као гума, на којој се лако гради отисак но исто тако лако и ишчезава, но као восак, у који се све

лако урезује, али једном урезано тешко изглађава. Импресије живота у његовом духу биле су тако дубоке, да их он није могао адекватно да изрази људским језиком. Отуда и вајкање, да „*сви наши слаби изговори, и сва наша слаба чувстовања, спрам онога што би шћели казат', нијемо су сплетно нарјечије и клапњање душе погребене*”.

(Л.М.)

Његош има више да каже него што може да изрази. Он има више мисли и осећања него речи. Но њега, изгледа, не мучи то, што он не може да изрази своју мисао или своје моментално осећање о једном посебном предмету. Он то може, и може као мало ко. Сваку страну живота, сваки нијанс бојане природе он може дивно да изрази, дивно контрасте да разграничи и сваки за се да окарактерише: и светлост и мрак, и младост и старост, и лепоту и ругобу, и радост и бол. Но оно што му ствара муку духу, оно, што он не може да изрази како би желео, то је однос свих делова, свих појединости, свих контраста, речју: целина живота у хармонији.

Посматрали ми овај свет естетички или етички, он нам се не представља као једна хармонична целина, као једно чисто и цело огледало, но као једна гомила комађа, као испрепуцало огледало, које збуњује и замара поглед, мада је увек задржало својства огледала. Колико се год божанско надахнуће осећа на лицу природе, толико се исто осећа демонски дух на њеном наличју. Над лепим лицем њеним изгледа да се носи дух Божји, над њеним крвавим, ратним наличјем дух хаотични, демонски. Утицај ова два супротна духа, дивиног и демонског, најизразитије се испољава на човеку. Кулминацију и једног и другог на земљи представља човек. Његов живот је и ад и рај, но авај! више ад него рај, више под сенком Аримана, него у светлости Ормузда. И живот осталих земаљских створења, градуално од нижих ка вишим, преставља човеков ад и рај у различној размери. Живот пак других светова у васиони изгледа срећнији и хармоничнији од живота земаљског. Изгледа Његошу да Земља једина ремети хармонију осталих сјајних кола у простору, или, друкче речено, изгледа да је једино на њој хармонија поремећена. То јест: хармонија дивина, која влада у целој осталој васиони, репрезентира се на земљи не чиста но као дивино–демонска. Хармонија земаљска није у ствари дисхармонија, но хармонија нарочите врсте, различна од хармоније других светова, као што је различна хармонија коцке од хармоније купе. Откуда је то тако дошло? За Његоша је несумњиво, да је то тако; питање је само, откуда је то тако дошло? То питање мучило је Његоша изнад свега; у одговору на њ лежала је за нашег песника и могућност за разумевање свих противречности у овоме свету. Одговорити на то питање значи наћи једину дату тачку, с које се слика земаљске драме тачно да видети и правилно оценити.

То је једно античко питање које је откад се појавило, имало два различна одговора, исто тако савремена данас као и у старини. Земаљска дисхармонија — тако се увек називала хармонија нашега света тј. хармонија трагична, дивино–демонска — дошла је или вољом Божјом или вољом човечијом. То су та два одговора, из којих следују сасвим различни закључци. Његош, за кога је Бог светлост, пристао је уз овај други одговор, да је наиме дисхармонија земаљског живота проузрокована човечијом вољом. Човек је својевољно учинио грех против божанског реда ствари, или, што је исто, против Бога. Но не овакав малени и слабомоћни човек, какав је он сад на земљи, и не у овом земаљском животу, но бесмртни и моћни његов предак, човек–анђео, у преегзистенцији, тј. у времену пре створења земље. За свој преступ човек је изгнан из свог првобитног блаженог жилишта „за врата чудества” и бачен је у једну „јудол плачевну”, где у смртном телу и ограниченом духу има да издржи недуго, но, за то страшно сужанство, из кога се поново враћа у своју прву, бесмртну и славну егзистенцију.

О овој предигри земаљске драме могућно је говорити само језиком великог ентузијазма, који је за обичне, у овом животу сувише одомаћене, људе савршено непојмљив. Потребно је изићи из себе, бити ван себе, па моћи видети оно што обичан човек не види. Потребан је орфејско–дионисијевски транс, при коме се човек с божанством сједињује, или апокалиптички сан, у коме се откривају надземаљске ствари, или моћ „говорити језике“, коју су имали ученици Христови, или моћ пренети се и „до трећег неба“ као апостол Павле, и видети рај и чути „неисказане речи“ (II Кор. 12, 1-5), или моћ спустити се у Ад, као Хомер и Данте. Ко може описати песнички ентузијазам, који је младог Петра П. Петровића пренео у бесмртни свет и пропутио његовој лучи микрокозма пут кроз тајанствене небесне сфере купане у светлости и блаженству, које је Адам морао напустити? Ми ћемо се радије подухватити, да представимо читаоцу, шта је тај велики ентузијазам нашем песнику открио, него ли да описујемо извор и суштину тога ентузијазма, који се у историји великих људи вазда лакше могао констатовати но описати и образложити.

Његош је, рекосмо, усвојио веру у греховни пад човека, која је стара мал не колико и човечанство. Ту своју веру, која му је дала одговор на питање о животној дисхармонији и помогла да дође до јединства погледа на живот, изразио је Његош ентузијастичким, „огњеним“ језиком у својој „Лучи Микрокозма“. Покушајмо у следећем да разберемо, каква је била ова вера у својих најизразитијих представника, Библији и енглеском песнику Милтону, каква ли Његошева у срањењу с њима.

На првим странама књиге „Постања“ описују се у Библији и прве стране човекове пре–историје и историје. Прве три главе те књиге посвећене су пре–историји, с четвртном се почиње историја. Пре–историји припада стварање човека, његово кратко блаженство и пад греховни. Из библијске приче следује:

1. да је стварање човека следовало непосредно осталом стварању света;
2. да је земља створена за блаженство човека и осталих стварних бића на њој;
3. да је пад човека из блаженства у неблаженство следовао греху, гажењу једне заповести Божје од стране прародитеља људског рода;
4. да је услед човековог греха земља постала обиталиштем неблаженства како за човека тако и за све створено на њој.

Милтон, који се у главном држи библијских мисли, одступа од ових у прве две тачке. Стварање човека са његовим видљивим светом дошло је, према Милтону, после дугог блаженог, ничим неусколебаног живота једног вишег света, који је био узмућен и усколебан револтом Сатане, једног од херувима, нротив Бога. Побеђен Сином Божјим, Сатана бива са својом многобројном војском ангела бачен у Ад. И тек по томе — да би „накнадио губитак“ у небесним житељима, да би „број обожавалаца попунио“ — створи Бог овај свет, под којим се има разумети не само земља но цео видљиви свет, планетарни сунчани систем са звездама некретницама, и који се простире у хаосу, далеко од првобитног, вечног света (песма VII и IX Paradise lost).

За Његоша се не може рећи, да је у свима тачкама сагласан ни с књигом „Постања“ ни с Милтоном, премда се с њима обома слаже у главној тачки, тј. у томе, да је човек пао из првобитног блаженог стања у садашње неблажено стање и то због извесног пра–дела, пра–недела свога пра–родитеља. Својим трима мислима у главном одступа Његош од библиско–милтоновских погледа, и то:

1. Човек — Адам — није створен после но далеко пре стварања земље. Он је живео на небу, као бесмртан дух, као анђео, по чину млађи од Михаила, Гаврила и Сатане, но ипак као „војвода“ једног „многобројног легиона“ анђела. Када се једном Сатана осетио недовољан својим архангелским, Богу потчињеним, положајем,
„он је буну зажећ' намислио

на равнине неба опишнога",

како би Бога приморао на поделу власти над световима у васиони. Адам, лаковеран и непостојан, занет овим „демократским“ планом Сатаниним и лепим обећањем, које му је овај дао, да ће после победе добити прву част на небу до Сатане, придружи се револту гордога, отпалог архангела. Врло неделикатну улогу одиграо је праотац људског рода у овој пресветској драми. Уз име отпадника и бунтовника, он је брзо заслужио — оно што се без особито великог труда да заслужити — и име издајника, мада издајника Сатане. Сатана је био уздрмао својим бунтом цело небо; нечувен бој био се отворио међу дотле срећним становницима неба. И трећи дан страшне борбе између легиона, Богу верних архангела, с једне и Сатаниних, с друге стране, овога трећег дана када се борба имала решити, Адам, помоћник Сатанин, заплашен једним сном, одступи са својим легионом,

*„са дубоким душепокајањем,
презрен од својих другова,
што именовано стиднога издајства
част помрачи свога легиона.“*

Сатана потом бива побеђен и сурван са својима у мрачни Тартар, где му је победоносним Творцем досуђено, да се вечито каје за свој смели и неуспели покушај.

И Адам бива осуђен. Но ова његова осуда стоји у тесној вези са стварањем овога света и његовим назначењем, а ово пак долази у другу тачку разлике. Из ове прве мисли, дакле, јасна је преегзистенција Адамова (тј. егзистенција пре стварања земље), о којој нема ни помена ни у Библији ни код Милтона.

2. Адам као бунтовник није могао остати даље међу анђелима, верним поданицима Божјим, но, с друге стране, као благовремени покајник није могао бити ни бачен са сатанском војском у Ад. Једну средину између овога двога могао је само Бог погодити. Та средина између Неба и Тартара, но ипак нешто поближе Тартара но Неба, јесте Земља. После победе над Сатаном, а пред осудом Адама овако говори Бог на сјајном скупу небесних бесмртника:

*„Шар ћу један, каже, поставити
недалеко од мрачнога Ада
рад временог тешког заточења
Адамова и његова лика“.*

Овај „шар“, овај мали „груби мир“, који ће се Земља звати, биће састављен од хаоса и мрачне прашине“,

и насељен оним котом, који смо раније описали. Даље предсказује Бог ужасну судбину Адама и његових другова на овој планети овим речима које дубоко душу потресају:

*„За наказу њихова немира
немирни се њихови духови
у окове блатне тјелесине
један вијек осуђују кратки;
нека они чрез јудол плачевну
ланце тешке с бурама немира
у стењању пренесу горкоме;
нека своју непостојност грдну
са проклетством тамо оплакују
у сузама и у риданију!
Са плачем ће на земљу падати,
са плачем ће на земљи живити,
са плачем се у вјечност враћати,*

*мучитељ ће један другом бити,
сваки себе по особ највећи".*

И онда смрт! И још: све надежде човекове, које би могле да му терет ропства учине лакшим, биће немоћне, свенуте истога дана кад и расцветане, јер ће бити затроване сумњом;

*„Лаковјерни земаљски сужњеви
бич ће страшни сумње испитати:
она ће их свуда спроводати,
она ће их свуда претјечаши
и погледе њине к будућности".*

Међу бедама, које су човека после његовог греха снашле, Милтон не помиње „бич сумње". Он прича, како архангел Михаило, изгонећи Адама из раја, показује овоме у визијама будућност његовог потомства. Најстрашнији призори откривају се при томе скрушеноме и уплашеноме Адаму: братоубиство, мизерија болнице, безумне оргије, пустоши рата, потоп и борба с природом — ништа није остало неспоменуто осим сумње (песма XI). Изгледа да несрећног енглеског поету — исто толико несрећног колико и генијалног — сумња није толико мучила колико остала зла света, кад ју није међу овима поменуо. Његош је пак у свом животу и сувише био шибан страшним бичем сумње, да би ово зло могао неспоменуто оставити.

Обучени у тело, Адамови синови биће лишени спомена неба и свога небесног, рајског блаженства. Само једна искра ума оставиће им се, како би знали да земља није њихова првобитна колевка, и само једна искра, како не би знали, где је та колевка. Но ова једна мала искра биће ипак довољно велика, да може исплести бич сумње за палог човека. Душа људска биће колебана двома противположностима; као једна таблица она ће бити исписана с две стране: с једне стране биће исписан закон правде, а с друге закон неправде, који ће служити као

„адски спомен свезе са Сатаном"

у борби против Творца. И тако ће ова страшна тродневна борба између Бога и његовог супостата, борба између правде и неправде, остати на свагда

„са свијем ужасом

печатана на душу човјеку".

3. Преегзистенција душа не помиње се ни у Библији ни код Милтона, нити пак следује из њихове поставке о паду једног човека, праоца свију људи, Адама. „Кроз једног човека дође на свет грех" (Рим. 5, 12) и „кроз грех једнога помреше многи" (V. 15). Адам је отац и душа и тела целог свог потомства, као што је Бог његов отац; Адам је згрешио и он мора ради задовољења правде за свој грех и да испашта, но исто тако мора да испашта цело његово потомство, грешно у греху свога праоца.

Библија својим учењем о наслеђу ближе стоји природним наукама. Његош пак ближе Платону. Разлика Његошеве мисли од мисли библијске јасна је. Наш песник изразито и поновљено говори о томе, да није сам Адам згрешио но и цео његов „лик", цео његов легион подвласних му анђела, који су могли и не узети учешћа у Адамовој заједници са Сатаном (као што је, према Милтону, од Сатане одустао Абдиел), јер су били слободни и Адаму подвласни једино у служби Богу, а не и у противној тој. Но сви су добровољно пали са Адамом у грех, и стога су сви и осуђени на земаљско заточење, заједно са својим вођом. У својој визији песник је видео, како после Богом изречене осуде

„Адам пређе небесну границу

са својијем жалостнијем ликом;

(ставише их пред врата вјечности").

Дакле, не сам Адам, но са целом својом војском! Међутим, мало после иза тога говори се само о Адаму „у плот обученом" са његовом сапутником. Шта је са осталима? Где је остао „легион"

Адамов? Они, који верују у сеобу душа, рекли би: остали Адамови другови у греху оваплотили су се у животиње и биље; сви пали духови, дакле, једновремено су сишли на земљу и једновремено почели живети у материји, и ако не у истом облику материјалног живота. Његош извесно није био присталица овог веровања, јер он се уопште не показује — као што ћемо доцније видети — никакав особити присталица греховног катарзиса, очишћења. Он верује, да пали духови постепено долазе, постепено „падају" у овај живот, у виду потомства свога вође Адама, и издржавају казну. Но да ли казну за Адамов грех? Не, но за свој сопствени. Сваки је од смртних згрешио лично, узевши учешћа у греху Адамову, односно у греху Сатанину, и зато сваки долази у живот да трпи, као што је и Адам трпео, док је живео на земљи. Кад је Адам згрешио, цело његово потомство било је присутно томе греху, но не несвесно и не у њему, још нерођено, но свесно и с њим, узевши сопственог И самосталног учешћа у истом греху. Сви смо ми, дакле, постојали као нематеријални духови на небу пре створења овога света. Тешки заборав притиснуо је нашу душу, те се, као тешким сном успавани, не сећамо свога првог живота.

То су, дакле, те три мисли којима се Његош разликује од Библије и Милтона. Човек је пре егзистирао, или тачније: све су људске душе пре-егзистирале, и овај свет је створен да буде човеку местом издржања осуде. Из тога следује, да човек на земљи никад ни дана није био блажен; земља никад није била градина насладе — Едем, но од почетка осуђеничко острво — Сахалин. Из ових разлика следују и још неке друге као: у погледу првородног греха, оцене тела и материје уопште и свршетка земаљске историје.

Првородни грех, због кога је Адам пао из блаженог живота у живот, у коме су „трње и боца" награда знојном труду, састојао се, према Библији и Милтону, у томе што је човек у Едемском врту окусио од забрањеног плода дрвета „познања добра и зла"; онога момента, када је човек почео да разликује добро од зла, он је постао као један од богова, коме је само још недостајало бесмрће (Пост. 3,22), но, у исто време најнесрећнији од свију богова, проклет и осуђен да оре земљу, која је и сама због њега постала проклета. Грех Његошевог Адама, као што је поменуто, састојао се у његовом заједничењу са Сотоним, у револту против вечне правде. И Његош се, истина, дотиче едемске историје, при крају „Л.М.", једном строфом мимогред и не сасвим спретно, хотећи, а не могући тој историји никакав значај дати, пошто је претходно пренео био тежиште Адамова пада на другу страну и другу ситуацију. Даље, човек грехом није постао ближи божанском познању добра и зла, но, напротив. даљи од тога познања будући затворен у тело, помрачен и збуњен. По Његошу изгледа да је човек баш пре грехопадања боље знао разликовати добро од зла. И бесмрће човеку није недостајало. Он је створен као бесмртан дух. Његово бесмрће није уништено његовим оваплоћењем и животом на земљи: живот земаљски је само једна фаза његовог бесмртног живота. Оно што је смртно на човеку, то је тело, а не дух.

Разлика је у оцени тела човечијег. Писац књиге „Постања" не потцењује и не презире људско тело. Како би га он потцењивао и презирао, кад је према њему тело човечије старије од духа и кад човек никад без тела није постојао? Бог је створио тело, не да би казнио онога ко буде у њему живео, но напротив, да га учини срећним и блаженим. Дивни телесни облик надахнуо је Творац својим духом, и тело је постало „Храмом Божјим". Тако Библија, тако и Милтон. Овим речима описује Милтон људске прародитеље:

*„Њих двоје, права и узвишена тела,
божански извишени, у урођеној им величини,
они изгледаху племићи у голом величанству;
из очију им блисташе слика њиховог Творца,
Адам, најлепши међу људским синовима,
Ева, најдража међу свима женама"
(IV песма „Изгубљ. Раја").*

Да су људи после греха постали пигмејског и ружног и ништавног тела, о томе Милтон не говори. Архангел Михаило показује Адаму само како ће његово потомство бити изложено болести и смрти.

Но тајновидцу цетињском, у чијој су се визији приказале сјајне, бљештеће фигуре небесних становника, тело људско изгледа бескрајно мизерно; оно је „блатна телесина; лице човека није слично и подобно лицу Божјем, но тек ангелском:

*„Лице смртно на земљи човјека
прилично ће бити ангелскоме”,*

свакако слично лицу онога анђела, којим је сваки човек пре земаљског живота био. Тело је „мрачна владалица”, под којом робује божанска искра ума људског; оно је „блатно” и отуда „непрозрачно”,

„непрозрачна смртности завјеса”,

која човечијем погледу скрива небо; оно је оков душе, „теготни оков физически”, под чијим бременим душа стење. Оно што је наше, оно, што смо ми у ствари, то је душа; тело је нама нешто страно, туђе, нешто што је створено само ради нашега мучења, а при том нешто ништавно, пролазно, распадљиво,

„ручак гада пузећега”

Човек види, да „земља није за њега” (Г.В.), види, да је у заточењу, дух га потсећа мало на његово славно порекло, на његову прошлу славу, на изгубљени рај; за то би човек да „полети као муња” к небу, као својој првој постојбини,

*„ал’ га смртни ланац заустеже
докле рочно одстоји сужанство”.*

Тело му не да да лети, овај његов слаби, пролазни распадљиви, слабији од њега целат!

Но и сва материја је као и људско тело „блатна”, „гнила”, далеко од праве светлости и истинског царства духа, јер,

*„духовни је живот на небеси,
материја у царству гнилости”.*

Све лепоте материје нису вредне погледа ни помена, све су оне само „преласти смртне”, које једва

„теке лицем на глибине вуре”.

А пошто је земља по преимућству царство материје, то је она по преимућству гнилост и зло и безумни метеж.

Ње вјенчана глупост са тиранством ње зло гнусно свагда торжествује”.

Но, треба бити пажљив и не дати се завести овим Његошевим манихејским погледима, треба имати на уму, да те стихове пише исти човек, који је написао и дивне и одушевљене похвале лепоти природног, материјалног света. Овај наступ манихејског презирања материје обузима песника, када он посматра земљу са једне више, козмичке тачке гледишта. Он посматра нашу планету из далеких висина, из небесних, елисејских поља, из света херувима и серафима, из кога је његова машта свако зло, сваки неред, бол, смртност, глупост, протерала и сваким га добром украсила. С гледишта овог идеалног света наш земаљски свет чини се песнику бедан и зао, наравно: за нас бедан и зао, а не сам по себи.

То је само једна тачка гледишта нашега песника, небесна, козмичка, тачка гледишта „Луче Микрокозма”. Но, он има још једну, с које му се тело људско не чини ни најмање блатна, гнила телесина и с које му материја уопште није носилац само зла, глупости и безумног метежа. Ово је тачка гледишта „Горског Вијенца”. Је ли она прва у дану, у козмичком, вечно светлом дану, на зениту, то је ова друга у ноћи, у полутамној, поларној ноћи земаљској. Ми смо већ у почетку видели, како Његош мисли о материји с ове последње тачке гледишта. Да наведемо овде још

који пример, како он с ове тачке мисли специјално о људском телу, које му се с оне прве тачке тако неисказано бедно и ништавно чини.

Од својих светлих часова, проведених у иностранству, Његош је овековечио нарочито часове проведене у Трсту, у гостима код грофа Штадиона и у дому Гопчевића. У опису првог гостовања овако пева наш цетињски „манихејац“:

*„скупа смо се ми сви веселили,
гледајући грациозну Флору,
сјајну звјезду трестанског театра,
која одмах зефирним полетом
и погледом својим очараним
пака' у рај може претворити,
ка' даница иза мрачне ноћи
што засмије своде Уранове“.*

(„Три дана у Тријесту“)

Тако је певао Раде у својој тридесет првој години, у исто време, када је писао — можете ли веровати? — и „Лучу Микрокозма"! А овако је он певао после шест година, на десет месеци пред своју смрт:

*„Луиза је то млађахна,
наша китна домаћица,
у правилном које лицу
излило је штедро небо
све милине, све грације:
Аврорина то је шћерка
и цвијетна сапутница!*

(„Пировање" код г. С. Гопчевића)

Овамо спадају још и многобројни слични описи из „Г.В.", као опис снахе Милоњића, опис ранопогинулог младог војводе Батрића, чудесни сладострасни опис Стамбола (Мустај кадија) и др.

Сви ови описи, насупрот оним претходним исказима о телу и материји, сведоче довољно да Његош није био ни веран манихејац нити пак тиваидац. Он је, истина, знао за један бољи, сјајнији и хармоничнији свет од нашега; он се маштом својом пео у њ, уживао у њему, путовао кроза њ, и свој нам путопис оставио; он је видео „небесни Јерусалим", нашу људску праколевку; он је хаџијао по најсветијим местима, где је Исток не само једнога сунца но свију васионских сунаца, и где нема Голготе и Пилата. Па као што се једна палата, из висине посматрана, чини као једна безформа гомила камења, а из близине, са земље, напротив, усхићава и плени својим гордим димензијама и својом симетријом, тако и ова наша земаљска палата губи своју гордост и симетрију и претвара се у једно дармарно, „гнило царство материје", губећи и своју доброту и лепоту, кад се посматра из сјајних, златооких висина, из бољих и срећнијих светова. Његош је знао за све светове, он их је у своме ентузијазму гледао, но он није могао, слично манихејцима и платонистима и тиваидским пустињаџима, својим духом бити стално прикован за идеално, небесно царство, и никад се не вратити са свога хаџилука к себи, к својима, и никад не отворити своју душу и срце и пред лепотама — и ако инфериорним небесним — своје земаљске домовине, ове физичке тамнице, која, и ако је тамница, ипак је и као таква дело једног највишег мајстора, једног уметника без сравања, који је недостижан у укусу и разумевању уметничких дела сваке врсте, како оних која поражавају својом раскоши у радости и тицијанској пуноћи задовољства тако и оних која поражавају својим михеланцелским демонизмом.

За Његоша је материја зло, но не сама по себи већ у односу према човеку. Из материје је саграђена телесна тамница за испаштање људи, а ова телесна тамница стешњава и помрачава дух, или по речима мудрог игумана:

*„задржа је и крије у себи
како пламен подземна пештера“
(Г. В.)*

Зато је, ето, материја зло, а не сама по себи.

У суштини ова материјална грађевина, ово наше земаљско биће и добро је, јер одговара правди и вечном закону, који сваки преступ кажњава, и лепо је, јер је саграђено Богом. Свет је овај савршен, премда савршена тамница, у којој је толико зла, да човек има од чега да трпи целог века, и толико добра, да човек поред свих зала може у њој да живи. Свет је овај савршена трагедија; својим савршенством једначи се он са осталим световима, а својом трагичношћу разликује се од њих; он је трагедија, скоро једина трагедија у репертоару васионском (изузев Ад); други светови су веселе позоришне игре, само је наш свет трагедија. Овој трагедији не може се ништа ни додати ни одузети — она је као таква савршена. Наравно, нама људима, који смо жртве ове трагедије, тешко се она може учинити добра и лепа — поготову никад боља и лепша од трагедија, које ми пишемо. Затвореном лаву и златни кавез не чини се ни тако добар ни тако леп као једна буђава пећина у риту. Како ми људи можемо рећи, да је наш кавез добар и леп ма он златан био? То могу они, који га посматрају с поља и не учествују у нашем трпљењу. Да су у париској Бастиљи затворени тигрови и лавови или да су држани кромпири Луја XVI, Бастиља би и данас постојала и била би вазда и добра и лепа. Но она је била и зла и ружна зато, што су људи у њу затварани. Наш земаљски живот несравњиво је савршенија тамница од Бастиље. Она је тако удешена да ми у њој у највећој мери трпимо и ипак никад се не радујемо да осуди рок истиче и да се ослободимо; најређе нам пак пада на ум да из ове тамнице побегнемо и спасемо се трпљења, иако су нам све капије за бекство отворене. Нарочита размера добра и зла у овом свету чине га тако савршеном тамницом.

Ми не знамо ову размеру добра и зла у животу — ми смо обично или песимисти или оптимисти, те за нас и не постоји никаква размера, јер не постоје две количине — ми не знамо колико процената добра с колико процената зла треба да се уједини, да би овај живот дали, као што знамо на пр. колико молекула хидрогена с колико кисеоника дају воду. Ми само можемо знати — кад се срећним случајем уздигнемо до трезвене мисли — да зло и добро сачињавају овај земаљски живот, и да се он не да замислити без једног од тих својих елемената, као што се не да замислити вода са једним од својих елемената. Ми можемо знати, да

*„чашу меда још нико не пије,
што је чашом жучи не загрчи“,*

но у исто време, а да

чаша жучи пије чашу меда“,

јер само смешане те две чаше, жучи и меда, чине чашу нашег животног пића —

смијешане најлакше се пију“,

Једна противност условљава другу, једна изазива другу — и друкчије не може да буде. Овако Његош:

„нашу сферу да ноћ не полази

би л' овако лице неба сјало?

без остријех зубах ледне зиме

би л' топлоте благодот познавали?

без будалах тупога погледа?

би л' умови могли блистат свјетли?

(Л. М.)

Зло, дакле, у овоме свету је неопходно, као што је за сваку трагедију зло неопходно. Но наши људски појмови о добру и злу разграниченији су него што су то добро и зло у ствари. Добро и зло су у ствари веома блиски суседи, тако блиски, да је често тешко за њих рећи да су суседи а не једна фамилија, као што је тешко рећи за хидроген и кисеоник да су суседи у једној капљи воде, а не једно и исто. Добро и зло тако су блиски, да често једно у друго прелазе: често добро постаје зло, а зло добро, и још чешће они једно другом служе. На пример: очи су велико добро човека; нарочито је Његош овековечио важност и лепоту очију многим својим стиховима; ево једног од најјачих:

„сви мирови без очих су мрачни“.

А ко нема очију, нема ни светлости, а без ове ни лепоте. Но поред тога очи могу ипак да буду зло:

*поглед смета мисли и језику
а слијепцу очи не сметају“.*

(Г. В.)

Зло помаже развићу многих сила, које би само као потенције остале, неразвијене и неупотребљене. Песник говори:

*„нове нужде рађу нове силе.
Дјејствија напрежу духове,
стјесненија сламају громове.
Удар нађе искру у камену;
без њега би у кам очајала“.*

(ib.)

И тако, и ако изгледа да је зло владатељ овога света, ипак је оно често само слуга добра. И ако изгледа да зло „свагда торжествује“, да је ум побеђен безумљем, да су ред и хармонија света поремећени лудим вашарским метежом, да над свим слепи случај господари, да је живот људски на земљи „највиша лудост“, ипак — ипак, све што се догађа није без смисла, није каприс случаја, него:

*„цијели ови беспореци
по поретку некоме сљедују;
над свом овом грдном мјешавином
опет умна сила торжествује“.*

(ib.)

Не торжествује, дакле, ипак зло у свету — ма колико изгледало — но умна сила. Ова умна сила не појављује се само делимично, но у свему. Она је моћна и непобедива; зло је немоћно према њој. Она прописује поредак догађајима и стварима и бди најревносније над тачним извршењем тога прописаног поретка, светећи се грозно сваком покушају нарушења истог.

Природа је карниворска, то је истина, и то је демонско у њој; но њено карниворство врши се по извесном плану, и тај план показује присуство дивиног елемента, дивиног духа у природи. Отуда се природа људима вазда приказивала као двојство; дуализам је старији од монизма. Тај дуализам је један и исти, ма га и ми различно именовали: било као љубав и мржњу, по Емпедоклу, било као светлост и мрак, по Зороастру, или као атракцију и репулсију, по Њутну, или као дух и материју, по многим, или као дивно–демонизам, по Његошу. Но Његош је исто толико монист колико и дуалист. Свет је овај двојство материје и духа у метафизичком смислу, двојство демонског и божанског у етичком, светлог и тамног у естетичком погледу; свет је двојство у сваком погледу: целина света састављена је из два комада, и сваки комад и комад од комада састављен је опет из два. Но с друге стране свет је овај једно, *monos*, и по свом пореклу (свему је узрок воља Божја), и по апсолутној потчињености демонског божанском елементу (зло

је у служби Божјих циљева, материја је средство, којим се Бог послужио за стварање земаљске трагедије), и по своме крају, којим ће се сваки дуализам сасвим утрти. Но, какав ће бити крај нашега света?

Наш свет, ова наша земаљска тамница, мисли Његош, завршиће много трагичније од све деце своје. Јер од деце њене остаће нешто, тј. остаће много: дух ће се вратити у вечни живот, док ће се земља сагорети огњем. То ће бити један колико ужасан толико и радостан тренутак. Наша мајка планета, на којој смо се родили, на којој смо толико трпели и умрли, биће предана огњу пред нашим очима; пресићена богомрских дела, оскврњена крвљу, затрована горким сузама, уклета својом рођеном децом и оптужена за сва зла, она на последњем суду неће имати ни једнога заступника, сав њен пород презреће је као вавилонску грешницу, и — неће је онако дуго мучити, као она што је свој пород мучила —

*„њу ће огањ божествене правде
у дан судњи у једно тренуће
сажећ' својим свештенијем пламом".*
(Л. М.)

Да ће свет бити конзумиран огњем, то је једно старо веровање. Стојици су узели то веровање у свој систем и држали га у особитој части. У новије време и природњаци тврде, да није искључена могућност једног светског пожара, којим би се свет разложио у праементе, или праелемент — етар — (Gustave Le Bon). И Његош не мисли, наравно, да иза тог пожара неће ништа остати од материјалног света; остаће несумњиво она „прашина и црни хаос", из кога је свет и саграђен (стешњењима) и који могу и етар бити.

Према Библији створиће се после уништења садашњег света ново небо и нова земља, који су се апокалиптичару у визији показали (Апок. 21, 1). Милтон мисли, да ће божански Спаситељ „покварени свет уништити и по том из огњене буктиње једно прекаљено ново небо и земљу створити" (XII песма „Изгуб. Раја"). Код Његоша пак нема ни помена о каквом поновном стварању земље. Он је сам себи доследан, као што су Библија и Милтон себи доследни. Јер нашто нека нова земља, ако је и ова садашња створена као привремена тамница за човека, и ако се човек по издржаној осуди враћа у своје првобитно, небесно жилиште? По Библији и Милтону, напротив, земља је била то првобитно, блажено жилиште човека, и она то треба опет да буде: на земљи је био Рај и на земљи ће он опет бити, но само на једној обновљеној земљи, а не на овој.

По есхатологији Његошевој, људске ће се душе вратити, по издржаном сужањству у „јудоли плачевној" и задовољењу вечне правде, у своје прво блаженство, у коме су и пре егзистирале у облику срећних и бесмртних анђела. Смрт није ништа друго до *janua vitae*; кроз смрт човек прелази у вечни живот, и то одмах, пре последњег суда над земљом. Оно, што је бесмртно у човеку, то је као једна варница из божанског огњишта, на које се она, ослобођена од тела, опет враћа; или, то је као мало воде у маленом чамцу, који се над океаном носи: преврне ли се чамац, оно мало воде излије се у пространи океан. —

*„Ти с' океан бесконачни,
а ја плавац без весалах,
у смртноме чамцу малом
на средину океана.
Док с' преврати чамац исти
и океан мене прождре! "*
(Ц. П. „Црногорац Богу")

Премда према овоме може изгледати, да све душе, без разлике, по смрти одмах иду у вечно блаженство, ипак то није Његошева мисао. Његошева је мисао, да се све душе враћају одмах у вечност, но не све одмах у блажену вечност. Има једна погодба за ову последњу. Земља је,

наиме, за људе не само место издржавања осуде но и место кушања; сваки човек има у овом животу да стане или уз Бога или уз Сатану, да се покаже или последовалац закона Божјег или да остане приврженик Сатане, коме се придружио пре доласка у овај живот. Зато по смрти људима неће бити једнако, него ће једни — последоватељи закона Божјег — отићи одмах у блаженство, док ће други — „приврженици цара злочестога“ — у Ад, у „мраке вјечног риданија“.

Па ипак ће људима по смрти бити свима једнако, ако не одмах, а оно после извесног времена; јер ова вечна осуда приврженика Сатаниних врло је релативна за Његоша. Његово „вјечно“ овде не значи више него дуго. После, дакле, дугог „риданија“ грешника у царству мрака доћи ће време, кад ће „сви краји запламтети светлошћу“, кад ће сви

*„мири и простори страшни
слаткогласном грмјет' армонијом
вјечне среће и вјечне љубави“.*
(Л. М.)

Тада ће свакако и Сатана са својим „милионима“ присталица бити ослобођен мрачнога Ада и повратити се у своје херувимско достојанство. Тада — најдаље тада и душе грешних људи скочиће слично варницама из Ада у своје првобитно огњиште, као што ће то и душе праведних одмах по смрти и без проласка кроз Ад. И тако све ће се људске душе на крају крајева наћи ипак заједно тамо, где су и пре пада заједно боравиле. И тиме је изглађена привидна контрадикција између Његошеве мисли о неминовном и неодложном повраћају људских душа после телесне смрти у бесмртност и мисли о још једној осуди душа привржених злу. Све ће се душе вратити у блаженство, у изгубљени рај, само једне ће пре а друге после. Овај размак времена од повраћаја једних до повраћаја других у блаженство ми називамо нашим језиком вечност. Но то што нама изгледа цела вечност — као што нама свако време трпљења изгледа цела вечност — за космичку игру то је само једна кратка, тренутна сцена.

Тако најзад, само вером у греховни пад човека и изгубљени рај постаје Његошу овај свет контрадикција јасан.

Човек је живео негде срећно у рају, изгубио је рај и сад живи несрећно у удаљености од њега, но задобиће рај поново и живеће поново срећно у њему. То је кружни ток човекове животне драме. Вером у изгубљени рај постаје песнику несумњиво, да је земља створена не ради среће но ради несреће људске, ради казне човека. Вером у изгубљени рај поткрепљује наш песник своју веру у бесмрће човекове душе. На земљи се одиграва само један део човекове бесмртне драме, и то њен трагични део, за који су нужне и змије и хијене, и болест и сумња, и жуч и отров, и глупост и ноћ и дубровачка и сицилијанска катастрофа, и Везув и Сахара, но исто тако и здравље и слат, и ум и светлост; но изван свега тога нужен је извештај ред, по коме се све те разнолике количине и разнолике вредности у акорду држе. Живот овај богат је у сваком злу — јер како би он иначе представљао трагедију, која му је предодређена? Но над свима злима господари умна сила, ред и хармонија — јер како би се иначе за овај живот могло рећи, да је дело Божје?

У овоме свету влада хармонија но „смртна, тужна хармонија“, хармонија дивино–демонска; у другим световима пак, који су у рају — а сви су светови у рају, или рај је у свим световима изузев Земље, царства људи, и Ада, царства Сатане — влада чиста дивина „слаткогласна хармонија вјечне среће и вјечне љубави“. У овој ће хармонији уживати и у својој првобитној анђелској слави блистати и човек после свога земаљскога рока. Изгубљени Рај зваће се тада поново Задобивени Рај.

ТЕОЛОГИЈА ЊЕГОШЕВА

Cibus sum grandium; eresce c manducabis me.

Теологија значи говор о Богу. Теологија је отуда или све или ништа. Цела природа и надприрода и подприрода — све је теологија; цео човек и сваки део на њему јесте теологија; цела ливада и сваки цвет у њој јесте теологија; Сириус и Млечни Пут, небуле и метеори — теологија; Дунав и Копаоник, море и поларна светлост — теологија; историја планета и историја људи, историја радиоларија и историја сваког лептира, и сваког зрна песка, и сваке капи воде, и сваког зрака светлости — теологија. Ако цела природа није теологија, онда теологија није ништа или природа није ништа. Ако цела природа не говори о Богу, ко ће онда веровати Исаји и Павлу, и Карлајлу и Божи Кнежевићу? Је ли цео свет око нас пустиња, шта вреди у тој пустињи вапијући глас о Богу једног пророка? Не вапије ли цела васиона о Богу, ко може без презрења чути вапијање једног човека? Погледајте љиљане пољске, и ако вам они не кажу ништа о Богу, неће вам то казати ни сва раскош богатства и ума Соломонова. Отворите алгебру, и ако вам не покаже Бога, неће вам га моћи показати ни Мојсеј. Не видите ли Бога у логаритамским таблицама, не отварајте ни посланицу Римљанима; нашто? Нисте ли нашли Бога на Гренланду, не идите ни у Јерусалим, ни тамо га нећете наћи. Прочитајте једну строфу Пушкинових стихова, и ако вам се у њима не открије генијални поета, заклопите, оставите. Ако је овај свет „општега оца појезија“, како Његош мисли, онда је Велики Поета морао себе испољити, генијалније од свих земаљских поета, у свакој строфи, у сваком стиху, у сваком гласу своје поезије, он није могао сакрити свога генија у крајеве неприступачне људским очима и људском разуму. Запитајте прву тицу, која вам падне пред очи, и она ће вам казати оно исто што и Таба, то јест, казаће вам, да је Алах Велики Бог. Не могадне ли вам то тица казати, залуд ћете седлати камилу и ићи по Бога на Исток; вратићете се сами — с камилом.

Цариници и фарисеји захтевали су небеске знаке, и ови им нису дати. И наше покољење тражи небесни знак, тј. тражи чудо па да верује. „Покажите нам Бога, говоре многи наши савременици — покажите нам Бога, па ћемо веровати“. Но како? Не захтевају ли ови људи, који презиру чуда и не верују у њих, баш највеће чудо? Како да им се Бог покаже? Бог није један од 70 елемената, да се може показивати. Замислите да се цео видљив свет премаже белом бојом: куће, улице, поља, шуме, море, небо — све постане бело, и замислите да вам неко тад стави захтев: покажи ми бело! Како ћете му га показати? Ви ћете му свакако зачуђено рећи: покажи ти нама не-бело! Тако би се и онима могло рећи: покажите ви нама Не-Бога!

Не требају други знаци, друга чуда, сем оних која постоје и која се свакотренутно преливају из једног облика у други, да би се знало да Бог постоји. Замислите јединицу на земљи и уз њу ред нула до сунца — мислите ли ви, да ће тај број бити сувише велик за чуда, која се између земље и сунца пред нама одигравају? Свет је тако пун чуда, да ни једно чудо више, ни колико зрно горушично, не може стати у њега. Покушајте у мислима да додате још нешто овој васиони, и ви ћете се брзо сами себи учинити смешнима. Чуда нереди у природном току ствари највулгарнији су доказ Бога, чуда реда — најузвишенији. Онај ко зида своју теологију на чудима нереди у природи, тај зида мост преко реке без и једног стуба. Не тражите, дакле, друге знаке с неба, јер вам се неће дати осим оних, који су већ дати. Отворите очи и видећете ове знаке, затворите очи и вероваћете у Бога. Сви ти знаци говоре о Богу, сви су они теологија.

Дивљак види Бога у грму, ветру, бури, огњу; и образован човек га види тамо — но не бога него Бога — где и његов дивљи брат, но осим тога и у физици и хемији, у биологији и уметности, тј. у закону који влада громом и ветром, и буром и огњем: у реду ствари, у генијалном уметничком сложају свих елемената у целину.

Свака је наука отуда једна теологија, јер свака представља у систему један говор о Богу, и сваки је научник теолог јер сваки говори о Богу, говорећи о делима Божјим. Лавоази је теолог као и Волтер, Тесла као и Штросмајер. Узалуд неки научници говоре противу Бога, њихова

наука говори за Бога. Сви ми, свесно или несвесно, хотећи или нехотећи, служимо Богу. Наше покољење, зато што је научније, не стоји даље од Бога него ли покољење Сирахово, већ ближе, и то ближе утолико уколико је научније. Сваки корак напред у науци, корак је ближе Богу. Кад би један атеист из времена пре династије египатских фараона прочитао један уџбеник хемије из XX столећа, он би поверовао у Бога. Тако је данашња хемија убедљива теологија, и тако супериорна свештеним теологијама фараонског времена! Ко зна колико би наших савременика — атеиста поверовало у Бога кад би прочитали један уџбеник хемије или астрономије из XXX столеће? За данас пак они су атеисти не зато што неће да верују у Бога, но зато, што не могу да верују у законе хемијске или астрономске, или зато што им се данашње учење теологије не чини довољно убедљивим. Учење теологије наших дана указују атеистима друго време и друго место ван овога, где ми данас живимо, као време и место, где се Бог може видети. Пренесите се у време Аврамово, вели се, и тамо ћете наћи Бога! Или идите у Меку, тамо ћете га видети! И они иду и налазе и виде оно, што и свуда око себе сад налазе и виде, и жале се, да нису нашли ни видели Бога. За садашње покољење међутим садашњост је најјачи доказ Бога. Ако Бог у 1911. години не блиста у свој слави својој као и у време Аврамово, како онда да верујемо? Или ако се дух његов не носи над Дунавом као и над Мекком, како да верујемо? Како да верујемо онда у његову вечиту моћ и вечиту младост, и универзалну лепоту и доброту? — Не потцењујмо наше време, јер оно ће бити за нека далека покољења оно, што и за нас време Аврамово. Не потцењујмо садашњост, јер она је наша; једина она припада нама од почетка историје; она нам је једино пристаниште, одакле можемо верифицирати прошлост и пронаћи будућност. Они који су најмање склони да верују, ипак инстинктивно највише верују садашњости. Покажите им дакле садашњост, ако желите да их обратите у своју веру. Ко не види садашњост, која се види, како ће видети прошлост, која се не види? Садашњост је прва теологија, прошлост — друга. Јуче нам је говорило о Богу, данас нам говори о Богу. И људи наравно чују боље онај глас, који се сад изговара но онај, који се јуче изговарао. Садашњост је најновије дело Божје. Она за очи наше генерације јаче бљешти од огњеног стуба, који је водио Јевреје и већма поражавао него прелазак изабраног народа преко црвеног мора. — Садашњост и прошлост јесу теологије, природа и наука јесу теологије; па ипак нису четири теологије, но једна. Нису ни две теологије: природа и надприрода, но само једна: природно–надприродна.

Природа је Његошева теологија. Ова дволучна слаткогорка природа, с вечним осмехом, иза кога се крије злоковарност, с вечном љубављу, окићеном стрелама, с вечно спокојним изгледом, којим се маскира неутољиви ратни бес, ова сурова мајка, сурова но ипак мајка, хладнокрвна но ипак „штедра“, жучна иза меда и медна иза жучи, говори о Богу речитије од свих кардинала римских. Природа је дело Божје, песма Божја, и као таква она, наравно, изразитије говори о Богу, јер непосредно говори, него ли људи, који ту теологију копирају, преписују. „Полтава“ јасније изражава Пушкина од свих биографија, које су о великом руском песнику писане, зато, што је „Полтава“ непосредни излив, израз, отисак духа Пушкинова, да, дух Пушкинов сам, док су биографије слаба светлост, која се одбија од месеца, који круже око сунчаног генија песникова. Тако је и природа непосредни излив, израз, отисак духа Божјег, изворна, прва светлост, док су људске речи о Богу само преломљена, одбијена, трабантска светлост. Теологија природна састављена је из ствари, теологија људска из речи.. Бог говори и његове су речи: руже и јеле, смарагди и гранити, ловори и људи, планете и звезде. Природа чита исту теологију свима људима и на језику свима појмљивом, док су људске теологије непојмљиве за све.

Самоук у свему, Његош је био самоук и у теологији. Кроз игумана Теодосија исповеда он то сам:

*„Самоук сам, ако што год знадем:
по буквици учио сам књигу,*

*по људима учио сам свијет,
по Зјездама и богословију —
(Шћепан Мали)*

Наш песник, дакле, учио је теологију код најбољег учитеља, код кога су се учили и мудраци источни и пастири витлејемски, и арапски бедуини и исландски друиди, и Русо са Толстојем — код учитеља генијалног од Оригена и јаснијег од Белармина. И код тог учитеља, који бесплатно учи исто тако на Ловћену као на Темзи и Неви, Његош се научио овим трима стварима:

1. да је видљиви свет несумњиво откривење Бога;
2. да је суштина Бога недоступна људском сазнању, и
3. да је по свој вероватности Бог мисаони, животворни огањ, који загрева и оживљава целу васиону.

1. Бог је себе открио, испољио у природи. Свемогући Бог није могао не испољити себе у свом делу. Фидије је открио себе у своме „Аполону“, Августин у својим „Исповестима“, Милтон у „Изгубљеном Рају“, Пушкин у „Полтави“ — Бог у природи. Сваки дух открива себе у своме производу, свака твар испољава себе својом акцијом. Да људи живе у својим делима, то није празна реч. Слика, који слика један изглед природе, слика у исто време и своју унутрашњост, своје мисли и своје осећање. Песник „Полтаве“ описује себе, описујући Петра и Мазепу и шведског краља. Шекспир је и Хамлет и Лир и Ричард и Цезар. Један моралист је моћан, кад у греху и врлини других описује свој грех и своју врлину; зато су највећи моралисти обраћени грешници. Стварајући, Бог слика, реже, пева себе, оваплоћава. изражава своје мисли и осећања. Он је створио Адама сличног и подобног себи. Тако је он створио и анђеле:

*„На свакоме лицу анђелскоме
Савршенство олиста створитеља“.*

(Л.М.)

Тако је он створио све. На целој васиони блиста се савршенство њеног створитеља. Нема ствари на којој се оно не блиста, пошто свака ствар постоји само као израз Божјег дуга. Бог је насликао или спевао свет, и тиме је он насликао и опевао себе. Свака биљка је једна поема, или једна слика, или један храм, који носи печат свога Творца. Свака ствар је Један огњени језик, који говори о Богу. Стотине људи слушају овај језик, а један их разуме. Јер Бог је само „јело јаких“, „cibus grandium“. Сиријски ратари изоравају плоче, на којима су урезане куке и вијуге, и бацају их на гомиле с осталим камењем; сириолог пак чита те „куке и вијуге“ и бива дубоко потрешен судбином људи, исписаном на тим плочама. Тако и ми: сви гледамо а један види, сви слушамо а један чује, сви мислимо да знамо а један разуме. Огњени језик Божји, исписан у природи, изгледа нам као случајно шарабатање неписмене деце; и ми с тога природу посматрамо хладно као и они неки ратари јероглифске плоче, и све без разлике бацамо на гомилу, будући сами неписмена деца. Хладан поглед не продире у дубину ствари; он клизи по површини и леђима подједнако и сузе и осмејке природне деце. Посматрајте хладно ову природу, и ви нећете видети ништа, слушајте хладно, и ви нећете чути ништа. Дивљак посматра месец и види му намрчено чело, скупљене обрве, стиснута уста, чује му срдњу, претње и захтеве, и — он пада на колена, клања му се и приноси му жртве. Учен човек, који све хладно посматра, који све механички схвата, гледа месец и види у њему једну мртву, мрачну масу, осветљену туђом светлошћу и покренуту туђом снагом, светлошћу сунца и снагом земље — види једну лешину, коју земља вуче око сунца, као Ахилес мртва Хектора око Троје. И онај дивљак, који би уосталом овога учењака радо сажегао на ломачи, и овај учењак, који би оног дивљака затворио у луду кућу, једнако су близу и једнако далеко од истине. Јер знати природу значи дозволити њен механизам, а поимати природу значи видети Бога у њој. Узмите зрно истине од овог учењака, и бићете мудрији од обојице. Природа је механична и божанствена, и како једно тако и друго, и не једно без другог.

Читати природу пажљиво, с отвореним умом и срцем, значи осетити њену дубоку душу, пуну божанствене хармоније, значи видети у њој величанствени храм, у коме Бог обитава. Величанство овог света може човек само онда осетити, ако верује, да је он израз једног генијалног, савршеног духа; иначе ће му сва лепота света бити равнодушна или одвратна као и лепота тела једног идиота. Људи не могу истински да љубе ни тело без духа нити дух без тела; они који би овоме противно тврдили, налазе се несумњиво у илузији. Предмет љубави може бити само оваплоћен дух, дух у телу. И Бога људи никада нису могли љубити као чиста духа но само оваплоћена. Незнабожачки идоли били су оваплоћење незнабожачких мисли о боговима. Апстрахују ли се ове мисли, онда идоли постају обездушени, мртви предмети, који не улевају ни страх ни љубав. Отуда мртви предмети никад нису могли бити од људи обоготворавани, као што се то обично мисли, но само живи или људском уобразиљом оживљени. Сви идоли били су у ствари само храмови у којима је божанство обитавало — рукотворени храмови Богова. Наша мисао о присуству Божјег духа у природи приближава се теологији наших незнабожачких предака. И ова мисао о непосредном присуству Божјег духа у овом свету форми обједињава сва људска покољења. Наравно, и разлика је очигледна. Ми не верујемо више, да су храст, или орао, или смарагд, или море, или огањ богови, но верујемо, да су они израз Божје мисли, Божјег духа. Цела васиона није ни пантеон ни пандемониум, но храм једнога и истога Бога. На куполи св. Петра у Риму овако је Његош певао Богу!

*„Ти си себи храм дига' над свима,
што сав страшни простор обузима”.*

Ми видимо само један мален део овог безграничног храма, само један „свод” истога, и то онај, „што с' огледа у пучину нашу”.

Још неколико милиона или — ко зна? — можда неколико милијарди оваквих сводова, оваквих планетарних система какав је наш сачињавају овај божански храм. Наша планета, која је за наше претке важила као центар света, само је једна цигла у огромној грађевини васионској. Изгледа према томе, да човек, незнатни становник ове цигле, мора напустити сваку наду да може доћи до ма коликог сазнања о том Великом Бићу, које станује у васионском Великом Храму. Међутим Бог је испољио себе у маломе као и у великоме. У ствари у природи и не постоји ништа мало по важности. Храст и орао, и смарагд и вода и огањ открочења су истога Бога, који се открива и у целом пространом храму. Те тако, ако човеку није приступачан цео тај храм, приступачни су му поједини делови његови, који су чудни и јасни сведоци целога. Догма хришћанска о живој свуда присутности Божјој главна је догма Његошевог „Вјерују”. А ова догма у ствари обухвата собом три четвртине свих верских догми. О удаљености Бога од природе можемо ми спекулирати колико хоћемо — један зрак сунца, једна ћелија органског ткања, боја смарагда или мистериозност огња демантоваће нас; демантоваће нас свака која драго ствар у свету. Бог је у природи, Бог је свуда присутан. И то није никакво особито чудо у сравњењу с чудом сваке ствари понаособ, која већ тиме што егзистира закључује присуство Божјег духа у себи. Бог живи у свему што постоји, и све постоји само зато, што базира на живом Богу:

*„ Ти, божанство превисоко,
које живиш у простору,
над простором, под простором,
у свијетлим планетама,
у зракама сјајна сунца
и у сваку малу шварцу
нам видиму, невидиму,
ти свачему живот дајеш
невидимом твојом силом”. —*

(Црног. к Богу)

Својим животом сва бића доказују живот Бога; свака ствар у свету манифестација је Бога; сваком од њих ревелира се величанство њеног творца. Сунчани зраци изгледају као инструменти готови да засвирају химну Богу, месец као проповедник готов да отвори уста и проповеда о своме створитељу, „дан и ноћ”, рекао би у појму је да нам дошапне неку слатку велику тајну. Песници, који говоре о „очараним принчевима” у цвећу, не говоре ипак празне речи; дивљак, који се клања богу–месecu, не клања се ипак мртвом Хектору; простак, који верује у живот извора и храста, смарагда и огња, није ипак у безнадежној заблуди. Метерлинк је писао о интелигенцији цвећа, а пре њега и јаче од њега Фехнер. Зашто нико не пише о интелигенцији кристала? Зашто нико не говори о интелигенцији светлости и електрике и ваздуха и етра? Као да се у овим последњима мање појављује интелигенција Божја него у љубичици и крину! Велики Уметник света међутим изражава себе кроз злато и дијаманте као и кроз љубичицу и крин, као и кроз орла и човека, као и кроз сунчане зраке и сунчане системе —

*„Свети творац величанством сјаје
у искрама као у сунцима,
у смртнима ка' у божествима” —
(Л. М.)*

Он све запаја својим духом и све оживљава својим животом; цела природа је богодухновена —
*„Милионе живота си
живим прахом оградно,
милиони тобом дишу”.
(Вечерња Молитва)*

„Милиони тобом дишу”! Седми дан тј. дан одмора после шестодневног стварања, мора да је за Бога био најкраћи од свих дана; јер, заиста, онај, који својом силом свачему живот даје и којим милиони дишу, није могао на дуго ставити у покој ту своју силу и успавати живот, којим цело шестодневно стварање живи. Створеном свету је непрекидно потребно присуство Божје. Бог одржава свет. Но Његош не жели ни да улогу Творца редуцира на више мање пасивну улогу одржања једном створеног света; његов Творац ствара још увек, ствара непрестано; Он је без престанка „створитељном зањат поезијом”. Свет се без престанка обнавља; једнога минута празнује васиона своје Преображење, а другог своје Васкрсење, но истовремено с једним и другим празновањем празнује она вечито Бого—јављење. Бог се јавља у природи без престанка, и то не као пасиван учесник празновања но као најактивнији устројитељ и декоратор свечаности. Природа је непрекидна свечаност, којој Бог стално присуствује. А Бог није као човек, који је окренут лицем једној ствари стоји окренут леђима другој. Он је у истом моменту код свих својих створења, у њима и изван њих, увек свему својим лицем окренут. Зато песник вели:

*„Око моје следи и налази
свуда чуда твога присуствија”.
(Х. Ноћи)*

Моћ Божја засведочена је на све стране. Довољно је погледати по свету и осетити ову моћ; безбројне споменике подигла је она себи, безбројним моћним делима засведочила биће и присуство у свету свога носиоца — Бога. И мрав је једно моћно дело Божје као и слон; јер није требало мање моћи за стварање мрава него слона. Овако говори патријарх Бркић о Богу:

*„Колико му труда свијет стаде,
„онолико један трунак мали,
„што се игра вјетром до облака”. —
(Шћепан Мали)*

Једну живу органску ћелију нису још успеле наше хемијске лабораторије да произведу; кад би то успела, оне би тада лако могле из живих ћелија формирати и мрава и слона. Квантитет је овде секундарног значаја. У свом „тајном дјелалишту“ Бог ствара живе ћелије и комбинује их у све могуће облике. И сваки овај облик изражава једну мисао, једну идеју Божју. Зато су сви облици, сва васиона облика, слава и величанство његово. јер су израз његовог духа и његове моћи као што је „Изгубљени Рај“ израз духа и моћи Милтонове —

*„ Куд год се ја обратим
величанство свуд ти видим:
погледам ли кита, слона,
погледам ли мравца, муху,
погледам ли равна поља,
разним цвјећем накићена,
погледам ли горде горе
у зеленост обучене,
или цвјетак једва видни,
свуд те видим свемогућа;
најмањи те цв'јетак слави
ка' највишег свјетлост сунца".*

(Црног. к Богу)

У природу спада и човек. Да ништа више не постоји, човек би сам својим телом и духом био довољан сведок Бога. Стари Грци су ценили тело као истинити храм Божји; сви њихови богови и велики и мали, били су богови телесни. Лепо и снажно тело сматрало се као израз божанстава. Херкул и Тезеј и гиганти обожавани су због телесне снаге; Афродита и Перезефона због лепоте. У време јелинског упадка тело је престало служити као израз божанстава и дух је постао претежним или чак искључивим сведоком егзистенције Бога. Први проповедници Хришћанства својом вером у васкрсење тела рехабилитовали су значај овога. Тело је храм духа Божјег, и телом се прославља Бог као духом, говорио је апостол Павле (I кор. 6, 19-20). Друга генерација јеванђелских проповедника потценила је и деградирала тело као и александријски учитељ платонске мудрости, а трећа га је шибала и мучила као демонско оруђе греха. Дух је једини постао достојан слављења Бога. Августин је узалуд тражио Бога у видљивом свету; он га је нашао у себи. Тако и Паскал; но не сасвим, тако и Његош. Наш песник није, као што смо видели, био страсни презрителј људског тела какви су били манихејци и тиваидски пустињаџи; ни такав не, какви су били Августин и Паскал. За њега је човек, поред све своје „ништожности“, ипак „красно јестество“, које с целом осталом природом собом слави и сведочи величанство и мудрост Творца. Но и за Његоша је, као и за Августина и Паскала, дух непосреднији сведок Бога у нама. Тако, вели он с извесном уздржљивошћу:

*„Ја се надам, нешто твоје
да у души моју сјаје.*

(Ц. к Богу)

На другом месту узвикује он страственије и плаховитије, певајући мисли:

*„пламен божествени у ништавом храму
ако ми нијеси бесмртности свједок,
а ти бич си мени и тирјанин љути".*

(Мисао)

Отвори ли, дакле. човек очи и погледа на себе, видеће Бога: затвори ли их и погледа у себе, опет ће видети Бога. Да ништа више у свету нема, човек би сам био довољан сведок Бога. На самом себи он има два начина богопознања: богопознање по телу и богопознање по духу. Ова два начина богопознања често су се двојили као што се двоје линије под углом, но у резултатима

увек су се спајали као што се спајају две косе линије у једној тачки. И тако се добива један паралелограм, којим се изражава однос ова два начина богопознања. Једно се богопознање назива „природна теологија“, а друго „теологија духа“. Ове две теологије се разилазе на почетку, састају на крају, јер и једна и друга говоре о једном истом Богу, као што тело и дух говоре о једном истом Богу. За Његоша је дух човечији једна луча микрокозма која је само један зрак луче макрокозма, отуда је она непосредни сведок егзистенције ове као што је зрак сунца непосредни сведок егзистенције сунца иза облака. Природа пак, којом се изражава дух Божји у облицима не говори о Богу тако непосредно као дух независан од материјалног света, но симболично, имагинативно, у тропима и фигурама, премда она говори исто тако јасно као и дух, да, још јасније од духа, пошто чулни свет, свет облика, није тако скривен нашем опажању као дух.

Егзистенција Бога, дакле, јасна је за Његоша из природе, „из ствари видимијех“, јасна је као што су јасне боје и облици тих ствари и њихов целисходни строј. Те боје и облике могла је формирати и распоредити само умна моћ, као што је целисходност природног строја могла доћи само од те умне моћи, пројављене у свету, но ипак скривене.

2. Но ако није тешко доћи до сазнања егзистенције Бога, тешко је доћи до сазнања суштине Бога. Питање, има ли Бога, кудикамо је лакше од питања шта је Бог. Ми опажамо присуство Бога у једном кристалу и у једном цвету, но ми знамо, да Бог није ни овај кристал нити овај цвет, нити ма какво хемиско једињење, нити ма каква математичка формула, нити ма која планета. Свака ствар у природи, у коју погледамо, потврђује нам нешто и пита нас нешто, потврђује нам, да Бог постоји и пита нас, ко је Бог? Посмотрите умни поглед сунцокрета! „Да, Бог, Бог ме је створио!“ — говори вам он. „Но, ко је Бог?“ — пита вас истовремено тајанственим шапатом. Прислоните ухо и отворите очи, и ви ћете и очима видети и ушима чути од целе природе исту потврду и исто питање. „Бог ме је створио, но ко је Бог?“ —

„И звијезда звијезди жубори:

Који бог нам овај закон метну?“

питају се волне међу собом:

Ко је ово те је нас обузда?“

а гром пита буру сопутницу:

Знаш ли бога како зову твога?“

(Х. Ноћи)

Но свак свакоме тврди оно што је и овоме познато, и пита га оно, што је и овоме непознато. У Атини је био подигнут храм „Богу незнаноме“. Свети Павле је проповедао Атињанима овога Бога. Но апостола проповед говори о томе, шта је „Бог незнани“ урадио а не о томе, шта је тај Бог сам по себи. Мухамед је проповедао Алахова дела и његове завете од људи, а не шта је Алах сам по себи. Пророци израиљски откривали су вољу Јеховину а не његову суштину. Никад ниједан пророк није спекулирао о суштини Божјег бића: том спекулацијом су се бавили непророчки духови патристичког доба и средњег века. Његош не мисли високо о овим умним људским спекулацијама о Богу, и сав њихов резултат редуцира он на једва што више од нуле. Мудраци светски нису могли нашем песнику казати више о Богу него што су му казали о судби човека. А шта су у његовим очима сва ова мудрачка казивања о судби човека, изразио је песник у наведеним страшним стиховима:

„до кроз мрака жедно тумарање,

до нијемог једног нарјечија,

до погледа с мраком угашена“.

Исто тако звуче и речи, које се односе на људска умовања о Богу:

„Свеколике умне главе,

што су до сад на св’јет биле,

*и посада те се роде,
да у једно перо слију
силу мислих највишијех,
нити р'јечи уписати
о твојему величанству".*

(Ц. к. Богу)

„И посада те се роде!“ Дакле, не само *ignoramus* него *ignorabimus*! Ум је људски „кратак“, „кратковид“, док је Бог „ум без границе“, „биће бесконачно“, „ствар превисока“, „дубина неизмјерна“, „висота недолећна“. Како ће се испитати облик једног океана, коме се не зна ни једна обала? Како ће се измерити нешто, чему се не зна почетак ни крај — одакле да се почне мерити? Како да се дефинише нешто што не спада ни у једну групу познатих ствари, што се не да стеснити у људске категорије? Бог живи „у светлости, којој се не може приступити“, говорио је апостол (I Тим. 6. 16). Та божанска светлост није далеко од нас; ми гледамо и живимо њоме, но њену сушност ми не познајемо. Ми не познајемо још ни сушност сунчане светлости; ми не познајемо много што—шта. Елементи, из којих су састављене све ствари у природи, познати су нам само релативно, само у односу једног ка другом. Бог нам је релативно мање познат, јер су нам и његове релације мање познате. Ни дела Божја не може човек да схвати, камо ли ће схватити Бога! Дела Божја доводе човека у усхићење, у ентузијазам, који је утолико већи уколико је упечатљивији дух посматрача. Песник вели:

*„твор ти слаби дјела не постиже,
само што се тобом усхићава“.*

(Л. М.) Или, на другом месту:

„Божја дјела распитат' је тешко“.

(Шћ. Мали)

Постићи потпуно дела Божја значило би постићи потпуно Бога. Оно се прво до сад није постигло, зато је постигнуће Бога још увек у даљини. Његош сумња у постигнуће како једног тако и другог. Нити се може човечијим умом постићи суштина ствари нити суштина Бога. Довољно би било постићи суштину једне ствари, да би се дошло до познања суштине свију ствари. Природа се цела у минијатурама понавља. Један атом исте је суштине као и целина, и обратно — но шта је један атом? Сва ова непостижна чуда око нас састављена су из атома, веле многобројни мислиоци. Погледајте дакле, у коју хоћете ствар и ви ћете видети атоме, и ништа друго до нагомилане атоме. Па ипак нећете видети атом; нећете га моћи видети не само голим оком но ни микроскопом нити најапстрактнијом мишљу својом. Атоми су нашем испитивању не мање неприступачни него и сам Бог; и они живе у светлости, или боље рећи у тами, којој се не може приступити. Претпоставимо ли, да су атоми материјалне или спиритуалне количине, ми смо у оба случаја у истој неизвесности; јер и материја и дух као такви исто су нам тако недоступни, као и атоми. Шта је материја, шта дух? Материјалист зна онолико исто, шта је материја, колико и спиритуалист, шта је дух; тј. ни један ни други не знају ни више ни мање о своме претпостављеноме супстрату света него што један побожни човек зна о Богу. За материјалиста је егзистенција материје тако извесна као за спиритуалиста егзистенција духа, као за побожна човека егзистенција Бога. Материјалист вели: супстрат света је материја, дух је секундаран, јер је зависан од материје, Бог идентичан с материјом, свест релативна, само један призрак, један аспект несвесног апсолутног. Спиритуалист вели: супстрат света је дух, материја је секундарна, јер је зависна од духа, продукт духа; Бог је идентичан с духом, свест је нешто апсолутно, несвест је један призрак само, један аспект свесне целине, свест у потенцији. И на овим двома претпоставкама и њиховим комбинацијама заснивају се све безбрижне метафизичке спекулације о суштини света.

Треба познати „ствар по себи“, вели се, да би се познала ствар уопште и с тим, да би се познао свет. Потребу познавања „ствари по себи“ осећали су мислиоци прастарих времена, мислиоци модерног доба само су друкчије изразили ову потребу; израз је нов, захтев је стари. Шта је оно, што је основ феноменалном свету, што је непролазно, незаменљиво, вечно, апсолутно, „само по себи“, што се овим светом само манифестује, но иза свих својих манифестација, остаје ипак скривено и недоступно? Да ли свест? Дух? Материја? Етар? Енергија? Научник, који жели не само да описује услове живота, услове и односе феноменалног света, него и да живот сам по себи схвати, не може се обићи без једне хипотезе о суштини ствари, тј. о њиховом праоснову, прасупстрату. Но с овом хипотезом научник постаје метафизичаром. Научном методу тамо је крај, где и крај феноменалном свету. Но крај људској мисли није тамо где и крај људском опиту; иза граница опита може се још донекле ићи помоћу имагинације, аналогичности и логичних закључака. *Pour trouver la vérité il faut fermer les yeux*, говорио је Малбранш. „Треба затворити очи, да би се нашла истина“. Ова изрека није истинита, но у њој има истине. Треба затворити очи, да, но само тамо, где оне више не помажу, тј. на граници нама доступног света појава, но не треба их затворити у области ових. О једној „ствари по себи“ не може ни мислити онај, ко претходно није познао ствари не по себи, тј. свет појава. Да ли су боје нешто апсолутно или нешто изведено, о томе не може судити онај, који боје никад није видео; да ли је свет привид или реалност, „ствар по себи“ или ствар не по себи, о томе је могао размишљати слепи Игуман Стефан само зато, што је претходно погледао по овом свету отвореним очима.

Но има истине у речи Малбраншовој и она је у овоме: до крајње истине ствари не долази се опитом но мишљу, не долазе научници но метафизичари. Но... и ови долазе само до у предсобље истине; јер истина је у светлости неприступној. И то ни дотле не долазе сви метафизичари без разлике но само метафизичари—песници, као Хераклит и Платон и Бруно. Његош мисли да и таквима није дато, да из овога живота виде небо. Премда су они најближи истини, премда

„свемогућство светом тајном шапти

само души племена појете“,

ипак и њих „смртни ланац заустеже“, јер су и они заточници овог земаљског сужанства као и сви њихови смртни другови —

„с тога смртни најсјајниј' појете

с врата неба у пропаст падају“.

Но они бар допиру до ових врата небесних, од којих се кључ налази с друге стране и која се само изнутра отварају. Испети на такву висину, редуцирајући свуколику разгранатост и богатство света форми на једно првобитно, просто Х, они одатле посматрају неизмерну диференцираност тога простог непознатог с већом удивљеношћу него што би други људи посматрали с гледишта ове богате разнообразности онај првобитни, прости праелеменат, кад би им он доступан био. У тој својој удивљености узвикују они с нашим песником:

„Ах, ти тајно Богу тек извјесна,

состав оне пресилне машине,

која креће безбројне минове“.

(ib.)

Само Бог сазнаје потпуно свет, јер у њему је центар сазнања; само је њему једном знана „ствар по себи“. Он стоји иза врата феномена, он је узрок свему, *ultima ratio rerum*. Он је „сам по себи био“ и изван њега (говори Бог)

„Бит' по себи већ ништа не може,

јер је против закона природе,

која почетак мој на лице носи“.

(ib.)

Природа носи почетак Божји на своме лицу; она показује Бога но не доказује га. Она није Бог, али је божанствена јер је храм Бога. Овај храм ми опажамо и знамо, да је Бог у њему, као и у сваком храму. Но дух Божји скривен је нашем опажању иза симбола, којима је он у том храму изражен.

Ми не долазимо до потпуног сазнања ствари, с тога не долазимо до потпуног сазнања Бога; и обратно, не знајући потпуну битност Бога, ми не сазнајемо потпуно битност ствари. Свет феномена то је једно „многостручно покривало“ које скрива сјајност, сушност Бога. И сам човек спада у то „многостручно покривало“, које скрива Бога. Лако би се било оријентисати на ткиву, но тешко је се оријентисати у ткиву; а човек је један конач у ткиву природном. Тешко је с места, на коме се човек налази, ухватити крај ма и једном крају колосалног ткања. Човек види крајеве, но види их само уткане. Нема увеличавајућег стакла, под којим би се један конач васионског ткива могао савршено сам за себе видети. Бог види сваки конач сам за себе као и све укупно, уткане у ткиву — јер он види себе. Дићи се до Бога и сјединити с њим, то би значило доћи до савршеног сазнања Бога и света, то би значило бити Бог. То је савршенство, и изван тога савршенства т.ј. изван Бога, суштина Бога остаје људском уму непозната. Његош, који је несумњиво био један од оних, које Ђордано Бруно назива *furioso eroico*, тј. један од ентузијазмираних хероја, који теже да познаду апсолутно, обраћа се скрушено, у сазнању своје немоћи, томе апсолутном с молитвом:

„Свети! Тајни! Царствујући!

*Ума мога слаба хитрост
твог суштаства величаство
кадро није усл'једити”*

(В. Молитва)

3. При свем том Његош није агностичар. Истина он није задовољан својим знањем о Богу — песници никад нису задовољни — но своје „незнање“ он сам демантује својим позитивним тврђењима о творцу света. На основу једних од ових познатих тврђења могло би се закључити, да је Његош најпре пантеист. Бог је за њ свуда и у свему, он испуњава цео простор, целу васиону, он је у планетама и у сунчаним зрацима,

*„и у сваку малу стварцу
нам видимо, невидиму”*

Бог је као један океан, из кога се створења — као клобуци — дижу, и у кога натраг падају; или као ваздух, који она сва дишу и којим живе; или као један *maximum*, из кога је све и *minimum*, који је у свему.

На основу других својих тврђења Његош би се пак пре могао уврстити у деисте. Бог је наиме, створио свет, те према томе

„он је стариј' начела и краја”

Бог и свет нису једно но двоје, и између овога двога постоји разлика као и између уметника и његовог дела. Божански уметник створио је овај свет, дао му законе које он више не мења, ставио у њега један ред, који никад не ремети и никад се не ремети, поставио му циљ, који се може и мора испунити и без даљег божјег творачког садејства —

*„Законе си и вјечити
утврђени устав дао
савршеном овом св'јету
да к јединства тежи крају”*

(Веч. молитва)

Бог је дакле у извесној раздаљини од света, из које он посматра своје савршено дело, како се по једном израђеном плану креће, одиграва.

Па ипак Његош није ни пантеист ни деист.

Пантеизам може да буде и атеизам. Бог је свет, свет је Бог, *deus sive natura, Gottnatur!* Треба уз ово схватити свет као што га схвата материјалистички монизам, и — материја бесвесна, нежива метерија (како материју схватају фуриозни германски или нихилистички словенски „дарвинисти“) постаје богом несвесним, слепим, мртвим, но ипак свемоћним, свуда присутним, вечним Богом. Како код Његоша не може бити ни речи о атеизму или о каквом без-свесном Богу, то није ни мислити да је он био пантеист ове врсте.

Пантеизам, даље, може да буде и а-мундизам. Бог постоји, но свет не постоји. Бог је дух, апсолутни дух: свет је треперење, игра тога духа: привидне, нереалне контуре, које једна другу као сенке потискују — једна фатаморгана. Бог је све, свет — ништа. Јасно је, да Његош није био ни ове врсте пантеист. Он је могао понекад бити и у сумњи односно реалности света, но тај наступ скепсе, од које се ни најкрући догматичар не може да отресе, био је код њега пролазан. Постоји и Бог и свет; Бог је старији од света, значи: Бог је могао да буде и без света, свет и ако не може да буде без Бога, у сваком случају он је за Његоша реалан дотле докле постоји.

Ни паралелистичком пантеизму не може се придружити Његошев начин мишљења. Пантеисти ове врсте узимају, да су дух и материја подједнако стварни, да се паралелно налазе у целој васиони и да су обоје вечни; материјални свет у том случају представља тело Божје, духовни — дух Божји. Једно без другог немогуће је и једно другом несубординирано је. Већ и по томе не може се наш песник овде уврстити, јер он верује, да је Бог творац материјалног света и још и по томе, јер он материју одлучно испод духа ставља.

Деизам и полуатеизам. Бог постоји, но он постоји ван света; значи: у свету Бога нема. Свет је као навијен часовник, пун реда, хармоније и мудрости — но творац његов удаљен је од њега, немајући потребе да свој часовник ни догони ни оправља. Где је онда Бог? Ван света. Но где је крај света? Свет је бескрајан. Где је Бог? Нема Бога. (Гете је иронично критиковао деистичко схватање Бога овим речима:

Was war' ein Gott, der nur von aussen stiesse Im Kreis das All am Finger laufen Hess!

Напротив томе песнику се чинило вероватније, да је Бог у природи:

Ihm ziehmt's, die Welt im Innern zu bewegen, Natur in sich, Sich in Natur zu hegen, So dass was in Ihm lebt uno webt und ist, Nie Seine Kraft, nie Seinen Gejst vermisst.

Његош не мисли ни тако. Бог не живи само у контемплативној пасивности, свршивши своје дело и посматрајући га сада безучасно из даљине. Напротив Бог дела непрестано ствара неуморно. Он је непрестано „творитељном зањат појезијом“. Бог није далеко од света, но у свету, и „није пасиван посматрач света но његов најактивнији детаљ“.

Његош би се најпре могао назвати теистом. Бог је колико иманентан, у свету, толико и трансцендентан, изнад света. Будући персоналан Бог се никада не губи у свету, и будући без престанка у свету он не престаје бити персоналан. Бог је створио свет, но с тим није његова улога престала: он и одржава свет. Својим духом он непрестано надахњава природу, својим животом он је непрестано оживљава.

Но Његош није теист какви су теисти — спекулативни мислиоци, нити пак теист, какав је прост побожан човек. Он је теист — песник, тј. он се уздиже с једне стране до најапстрактније мисли о Богу, до које спекулирајући философи долазе, и, с друге стране, он тежи за формом, за одређеним изразом, за сликом — тако да се изразимо — те своје најапстрактније мисли о Богу, као што томе стално и инстинктивно тежи велика маса човечанства, народ. „Покажи нам Бога!“ — то је захтев овога инстинкта, који хоће и може само уобличено да схвата. С апстракцијама могу да рачунају само философски духови, маса народа то не може. Песници су посредници између философа и простог народа. Они оваплоћавају најдубље и најапстрактније мисли философа и одуховљавају најгрубље творевине народног духа. Између простог израиљског народа, који осећа потребу, да свога Бога изреже у злату, да му да једну видљиву, опипљиву форму, и Еклезиаста, који спекулира о Богу, не стоји једна провалија без моста; постоји мост

међу њима, и тај мост чине Исаија и Псалмист, пророци и песници, или боље пророци-песници. Између немачког простог народа, који се не мање клања идолима од других народа, и великог Канта стоји Шилер, између Спинозе и многобројних испод Спинозе стоји Гете, између тешке схоластичке теологије и сујеверне масе средњег века — Данте и Франциско Асиски, између римо-католичког материјализма и квекерског спиритуизма — Милтон.

Теизма има безбројно варијаната, готово онолико колико и ступњева развића оних, који себе теистима називају. И јеховизам на свима својим ступњевима је теизам, и висока мудрост Лесингова је теизам; теизам је и коранска теологија, теизам је и Хамилтонова метафизика. Његош се својим теизмом приближује с једне стране пак апстрактним појмовима метафизичара. У „Лучи Микрокозма“ Бог је представљен као изванредан човек, изванредно моћан, изванредно леп, изванредно интелигентан. Бог седи на престолу и разговара са својим архистратизима, који се — представљају као људи мање моћи и сјајности него Бог, а веће него земаљски људи. Бог гледа, размишља осећа, гневи се, брине, суди, у борби са Сатаном он се вози на колесницама

„Са гнијевом вооружан страшним.

О, како му пламени погледи

сијеваху с ужасном љутошћу!”

Бог Његошев може да се гневи и љути, исто онако као и израиљски Јехова, због људских грехова; тако:

*„Бог се драги на Србе разљути
за њихова смртна сагрјешења!”*

(Г. В.)

Бога радује хармонија светлости, добродетел, а гневи дисхармонија, мрак и грех; с тога он утврђује оно прво, а гони и кажњава ово друго. И он дакле, има своју дужност одговара и Божијој моћи. Бог овако говори својим верним служитељима:

*„Да од свете одступим дужности
мрака царство би остало вјечно”*

(Л. М.)

Бог планира и размишља о будућности као човек. Све као човек, само као изванредан човек, са надчовечанском моћи и мудрошћу!

То је херојски народни антропоморфизам. Све најбоље, што има у човеку, придаје се Богу у потенцираној мери; све најплеменитије, за чим човек жуди, скоцентрисава се у Богу. Овај херојски антропоморфизам стоји високо над сујеверјем некултурна човека који свога бога представља ревнивцем и интригантом и подмуклом волшебним бићем, које се претвара из форме у форму, да би користило или нашкодило коме хоће. Ова племенита, херојска форма антропоморфизма, према којој је Бог носилац правде и светлости, према којој је Бог човек но опет не човек, но надчовек, највиши је ступањ верског представљања, до кога се један народ могао уздићи. Ову су веру народну често презирали дубоки мислиоци, као што је с друге стране опет народ презирао апстрактне постулате ових. Но песници никад нису презирали умне творевине свога народа: они су их примали за своје, чистећи их и сублимирајући их. Прави просветитељи једнога народа отуда нису такозвани „култур-трегери”, но песници. С друге стране песници су далеко од презирања дубоких мислених доктрина: и ове дубоке мислене доктрине они примају за своје, но пошто их претходно крсте, тако рећи, „огњем и духом”, пошто им даду очи, да могу гледати и срце, да могу живети. Платон и Бруно дали су сами својој доктрини очи и срце, јер су сами били песници. Они су сами себе најбоље популаризовали. Спиноза и Кант потребовали су популаризатора, песника, пошто, сами то нису били. Песник сједињује врхове и низине људског друштва; он разуме све и зато не потцењује ништа; он помаже свуда и свакоме: народу, да улије дух у своје форме, мислиоцу, да да форму, тело, својим мислима. Песник обухвата све, спаја све; песник је највећи непријатељ партија и секти.

Без песничке метафоре речено, Бог је за Његоша апсолутна интелектуална стваралачка моћ у васиони. Бог је „умна сила“, која господари „грдном мјешавином“ природних ствари и појава; Бог је ум, који ствара лепо и добро, који хаосу даје облик и хармонију, који „оживљава сваки прашак“ и насејава га „умнијем сјеменом“, тј. својим суштаством, собом. Једна не сувише велика семенка овога „умног сјемена“ „сјаје у души“ човека; ми не знамо где, ми не знамо како, ми знами само да ми имамо „својство“ с Богом том божанском семенком, која је у нашој души. Ми смо зато Божја деца, јер смо из Бога, и Божја браћа, јер носимо у себи један део Божјег бића. Оно што је божанско у нама то је душа, оно што је божанско на нама то је облик. Песник пева души једнобитној с Богом:

*„О ти, коју он најволи
и коју он својом зове,
пој му песму добра оца,
пој му, душо, бића мога!
(Веч. Молитава.)*

Бог дакле, најволи душу, он њу назива својом; наравно душу, уколико је она ум, јер Бог је ум. Као синониме ума и с тим синониме Бога, употребљава Његош најрадије изразе: светлост и огањ. Оно што је божанско у души човечијој „сјаје“. Бог је сјајност скривена за „многостручним покривалом“ природе, за њеним „накитом заслепљавајућим“. Каква ли тек мора да је та сјајност сама по себи, кад је њено покривало тако сјајно! Међутим, сва та спољашња сјајност света јесте само одблесак централне божанске светлости —

*„одблеск само глорије му“ —
(ib.)*

Та централна светлост јесте „животворени“, „бесмртни огањ“, који је Бог. Оно мало, што у људској души „сјаје“, то је само „једна зрака огња бесмртога“. Бог је Један „огњени океан“, из кога се расипа у лучама светлост и топлота, тј. живот, по целој простору. Бог, тај „огњени океан“,

*„могућим зажиже погледом
сва свијетла кола у простору“.*

Док их он не „зажеже“ својим животним огњем, док их он „не крсти и напоји лучама“, дотле она не могу постати световни, „ваздушна свјетила“, но остају „хаос необдјелани“. У свима својим делима Његош неодступно говори о Богу као огњу, или светлости или пламену — што је за њ све једно и исто. Душа људска је, говори игуман Стефан, „пламен“ скривен у телу као у „подземној пештери“; „луча микрокозма“ то је тај исти „пламен“, који је према „вјечном пламену“, Богу, само мала искра. Бог је вечни плам. Васиона је храм, на средини кога стоји „диск“ —

*„диск средине, с ког лучах пламови
свуд се сипљу како вихорови“
(у Риму)*

Овај „диск средине“ јесте „живог плама источник“, тј. источник живота васионског, тј. центар божанског живота или божанског ума или божанске свести. Одатле, с тог источника, разлива се, као светлост од сунца, божански живот или ум или свест по целој свету. У свим стварима божански плам гори, и он се не разликује од централног плама у врсти но у ступњу.

Огањ је прастари Бог човечијег рода. На свих пет континената он је обожаван, и скоро од свих народа, који на земљи постоје И данас он не само загрева тело него и распаљује машту милиона људских створења, који га са страхом или љубављу, но вазда с истим удивљењем, посматрају свуда тамо, где се он појављује: у сунцу и звездама, у грому, у вулканским избачајима или органском горењу.

Но нису само некултурни и прости људи обожавали огањ, но и први међу првима у човечијем роду. Емпедокле је мислио, да је Јупитер топлота, Хераклит је претпостављао, да је огањ семе свих ствари, Платонов „Тимеус“ изражава исто то, Питагорејци и Стојици веровали су, да је огањ мислећи пра–елеменат, из кога је све и у који се све враћа, Беркли говори о „чистом огњу или духу универзума“ или о „огњу као општем океану“ свега што постоји,

И тако божански огањ или Огањ–Бог сједињује мисао најгрубљих и најфинијих духова људских. топлота и светлост услови су живота, вели се научним језиком; божански огањ или огњени Бог тај је услов, вели се језиком вере, како вере дивљака тако и вере многих философа. Живот је горење, учи хемија; живот је огањ, вели Његош, но не огањ брутални и слепи, но огањ умни, животодавни, свесни и отуда персонални. Овај свесни, персонални огањ или Бог, има свој центар свести, свој „диск средине“, који је слободан од нееластичне земаљске материје. Од тог центра наша планета је удаљена, огањ божански се отуда појављује на земљи само у „одблеску“, у „зракама“, у „искрама“, као светлост сунца у једној облачној атмосфери. Но ако је земља за ум наш једна од вечнога огња полуосветљена тамница, где заточени сјајни легион Адамов испашта свој грех, то за око наше, навикнуто на јачу светлост, ова иста земља ипак „ври у луче сјајне“.

ВЕРА И ВЕРЕ

*Das Unser Vater ein schön Gebet Es dient und hilft in allen Nüthen;
Wenn einer auch Vater Unser fleht, In Gottes Namen, lass ihn beten.
Goethe.*

У школи „општега оца појезије“ уче се и надахњавају све „пламене појете“, који су једини по Његошу, достојени открочења Божјих тајни. Но до овог открочења ни они не долазе ех опере operato, но само огромним трудом. Читајте предговор „Лучи Микрокозма“, и ви ћете видети с ужасом, колико је труда стало Његоша његово пењање ка оној висини, на којој се тајне откривају. Кроз буру и шибу својих сопствених мисли, кроз мрак агностицизма, кроз „вирвар“ људских несолидних мишљења, дражен ћутљивим небесима и циничким осмехом природе, разједан скепсом и умртвљаван резигнацијом, спотичући се и посрћући, пуза се наш песник к светлости, која му се час чинила тако близу — као варљив сан — да би је руком дохватио, а час опет недостижно далеко. Читајући овај предговор човек се осећа као гледајући дављеника, кога таласи час избаце на врх, час баце у бездан, док најзад не одахне душом видећи га, где се ухватио за једну спасавајућу даску, на којој стоји:
„надежда ми вољом творца блиста“.

То, што се види у предговору „Л. М.“ и у целом овом делу, то јест та очајна борба и рвање са светом и собом, да би се на светлост изашло, види се, премда у много мањој мери, и у „Г. В.“, који је написан доцније, када су мисли песникове постале кристализованије и стабилније, но када је она очајна борба у његовој души стајала још у најживљој успомени и још увек у знатној конексији с његовим актуалним мислима. У два знаменита, ентузијастичка говора игумана Стефана, Његош се упушта са истом плаховитошћу и са истом бујном речитошћу, као и у „Л. М.“, у сликање непоретка у природном току ствари и мизерности човека, који будући створен за поредак и хармонију, и тражећи ред и смисао свему, највише пати од непоретка и несмисла ствари од свих осталих створења. Као и у „Л. М.“, и овде: иста борба с таласима, иста утопљеничка ситуација, но и овде, као и тамо — исти исход; даска, на којој се утопљеник овде спасава, иста је као и тамо: поредак (ипак) у свима беспорецима, умна сила над свом „грудном мјешавином“, речју: Бог. Ова душевна хаотична борба може невештом читаоцу Његоша лако заклонити, засенити оно, што је као позитивно резултирало из ње. У ствари, главна душевна

борба песникова припада времену до састава „Л. М.“, тако да се предговором овога дела представља свежа историја те борбе, а самим делом, више мање, њени позитивни резултати. Од ових резултата није Његош до смрти своје одступао, и ако је доцније кадкад бивао силно мучен истим, једном (или десет, или сто пута) већ преживљеним мучењима. Све што је он између 1845. и 1851. г. мислио и писао, мислио је и писао на основу својих принципијелних гледишта, изражених у „Л. М.“ „Као ни у једној другој својој пјесми, у овој нам је владика открио своје најинтимније осјећаје и мисли, — све оно што му је за живот била највећа мука, а и највећа сласт.“ Тако, с правом, вели г. Решетар. „Луча Микрокозма“ је централно мисаоно дело Његоша, у коме се, као у жижи, збирају све мисли песникове до 1845. год., и из њега опет расејавају као кроз расипна сочива, у све његове духовне производе од тада до смрти.

Мисао о Богу и судби човека, зла и бесмртности душе, налазе се само у „Л. М.“ исцрпно третирани. Ко би ово Његошево дело сматрао фабулозним, тај може слободно при том мишљењу и остати и многе друге можда за њ придобити, многе друге — само Његоша не. Ово своје дело Његош извесно није сматрао фабулозним. Искреност убеђења у оно што пише код њега је у овом делу тако исто фрапантна као и у другим његовим делима. Његош је тако искрен, као што је песник, и зато тако фрапантно, детински, искрен, што је истински песник. „Луча Микрокозма“ није поезија складних завршетака, но поезија искрених и великих мисли и осећања. Кад овога последњег у њој не би било, и поред онога правога, она се не би могла уопште назвати поетским производом. Но „Л. М.“ је несумњиво поетски производ велике вредности, и то не због чега другог него због обиља у њој опеваних великих мисли и осећања. Тиме се одликује уопште Његошева поезија од многобројних других „поезија“, које нису друго до — као што је речено — „киша речи у пустињи мисли“.

Да је Бог ум или светлост, свемогући уметник, „општи отац поезије“, да он ствара светове хармоничне, у којима непроломив ред и закон влада, да је човек због нарушења овога реда и закона осуђен на живот земаљски, да зло, један од неизоставних чинитеља земаљског света, онемогућава срећу људи, но омогућава трагичну хармонију тога света, да је душа људска бесмртна, и да се она по смрти тела враћа у један живот, који је хармоничан, но не и трагичан, и у коме је срећа људи могућа — то су артикли Његошеве вере, изложени у „Л. М.“, од којих он није одступао од дана, када их је извојевао до своје смрти. Апстрахујте као фабулу пад прародитељских душа у тело, и вама ће бити непојмљива Његошева мисао о односу душе и тела, о коме се говори у „Горском Вијенцу“; апстрахујте идеју песникову о створењу земље ради времене казне палог Адамовог легиона анђела и ви нећете разумети ни обострани песимизам нити онострани оптимизам Његошев; апстрахујте као фабулу мисао о дивино–демонској хармонији нашега света, и о двоструком печату, правде и неправде, отиснутом на душу човекову при његовом изгнању из раја, и вама ће остати загонетно, зашто се Његош најрадије задржава на теми борбе правде и неправде у човеку самом и у свету уопште; апстрахујте мисао о овоме животу као трагичном но и одсудном моменту, у коме човек има да се одлучи или за правду или за неправду, или за Бога или за Сатану, и вама ће изгледати не само неразумљиво но и неразумно песниково, фуриозно до фанатизма и ратоборно до егзалтације, настројење против неправде. Апстрахујте као фабулу Платонову веру у идеје, пале душе и чистилиште, и остаће вам не горостасни Платон, који би могао бити учитељ свим својим учитељима, но један из броја Сократових ученика, чије вам име не би било увек у духу присутно. Потребно је познавати душу Његошеву. То је једна од оних душа, која не може да не буде ни хладна ни топла, у којој мисли не могу да долазе и одлазе као учтиви но равнодушни посетиоци једне официјелне забаве, нити у којој фантазија може да зида огромну палату, укусну и солидну по изгледу — но само по изгледу — па се онда смеје каквом лаковерном, који појми да уђе и настани се у тој палати, но у том тренутку остаје постиђен видећи, да је цела грађевина саграђена од папира. Душа Његошева жуди за стварношћу, за једним стварним подом, по коме се може ходати, за

једним стварним кровом, који може одолевати бури, и под којим се један бескућник може за ово неколико тренутака свог земаљског живота склонити.

А Његош је био духовни бескућник све док није сазидао „Лучу Микрокозма“, у којој је надале дух његов обитавао. Бескућник је био и Марко Аврелије, и као цар, бескућник и лорд Бајрон, бескућник и гроф Толстој. Има тако несрећних људских природа, чији дух не може да се настани ни у једном понуђеном им, туђем, дому, но с муком и трудом сам се подухвата зидања изнова. У свету има толико прекрасних философских и религиозних грађевина, да један смртни новорођени може само онолико труда да уложи колико је нужно, да изабере од тих затечених грађевина за себе ону, која му се учини најудобнија од најудобнијих и најлепша од најлепших. Тако и раде многи; они стану уз Платона или Аристотела, или Декарта, или Хегела, или Зороастра, Буду, Исуса или Мухамеда. И ови многи никад нису бескућни, никад без једног склоништа, и то једног доброг, своме духу; јер ако им се у једном склоништу не би свидело, они се могу одселити у друго, — нико им не спречава ни одсељавање ни досељавање.

Његошев дух осећао се у овоме свету бескућан, и зато несрећан, паштећи се напорно, да се „окући“. Он је могао да живи само у сопственом дому; зато се он и трудио, да овакав један сагради. Савременици су замерили Његошу, што се он „ничим није занимао осим својим стиховима“, или што се „није занимао никаквом озбиљном науком, ван поезије“. (П. А. Ровинскиј наводи ово мишљење Гагића руског дубровачког конзула, и Медаковића, називајући га „величајшаја несправедливост и клевета“. „Највећу несправедљивост и клевету против њега износе људи, који говоре, да се он ничим није занимао, осим својом поезијом. Напротив, он је написао врло мало, будући непрестано заузет пословима (народним), и то, што је написао, имало је громадно значење не за њега лично, него за његов народ“). Они нису ни из далека слутили, да је та, од њих презрена, поезија Његошева насушна потреба, и да он није певао из сујете и кичљивости, но што је морао да пева, ма и кроз сузе; и ни из далека нису они слутили, да Његошу поезија није била забава ни разонођење, као играње билијара или слушање гуслања, но „нужда и недовољство“, које му није давало мира. Народни послови Његошу били су тешки и мучни, но мисли су му биле још теже и мучније. Игуман Теодосије одговара књазу Долгорукову:

*„Мислим, књаже и прскох мислећи,
мисли су ми веће јаде дале
двадест пута но тешки послови“.*
(Ш. М.)

Ко зна колико би се књижевника који су под другим околностима стекли глас својим књижевним радом, сетили да узму перо у руку, да су били на Његошевом месту, претрпани народним бригама, и то специјално црногорским — не француским или енглеским народним бригама, између којих је најглавнија била брига о народној одбрани од глади и Турака! Но Његош је имао, поред свих народних брига о одбрани, и једну своју бригу, која је равнотежила онима, а то је брига о самоодбрани, самоодбрани од мрака, несмисла живота и очајања. Требало је наћи једну чврсту подлогу, са које би се могло бранити. Ако је живот, заиста, само мрак, несмисао и очајни непоредак, онда нашто мислити о некаквој народној одбрани од глади и Турака? Зар су глад и Турци онда непријатељи, а не пријатељи, јер, спасиоци од овога живота, који је зло, а не добро, мрак без јутра, несмисао и „грдна мјешавина“ без умне силе и циља? Велики људи траже принципе, на основу којих би делали, траже у логици оно, што већина носи, умом неосветљено, у инстинкту. За Гагића и Медаковића поезија није била никаква „озбиљна наука“, но свакако доколица и беспослица; за Његоша пак ова поезија, којом се он бавио, била је најозбиљнија од свих наука, пред којом је бледела чак и „озбиљност“ занимања једнога Гагића и Медаковића; јер ко зна би ли се знало данас за имена ове двојице, да се Његош није бавио оном

„неозбиљном науком". (Ровински вели: „Владика је био и сувише велики, да би га могли појмити и оценити бирократ Гагић и уски патриот М. Медаковић". Стр. 185).

„Лучу Микрокозма" писао је Његош у једном најкритичнијем времену по Црну Гору; то је доказ огромне озбиљности, с којом је он на овом делу радио. Његов дух нуждавао се у једном солидном склоништу. Зар је то некаква новост, да људи онда зидају себи кућу, кад се стекну најгоре непогоде? За нашег песника све спољашње непогоде учиниле су његову унутрашњу, духовну нужду још акутнијом. Требало је добити храбрости за одолевање тим непогодама. Ништа мање до једна цела самостална концепција живота није могла дати храбрости духу, који се нуждавао у једној таквој. Па зар да се тај жедни и бескућни дух засити и задовољи у таквом једном одлучном моменту, и по себе и по народ, једном „шареном лажом", једном фабулом, у коју он сам не верује? Кад би случај тај уистини био, онда би се могло посумњати не само у песникову искреност (само то могло би се у случају, да је песник живео у срећним околностима, рецимо, Волтера) но и у његову здраву памет. Како би могао један владар здраве памети писати фабуле, кад му је некаки бесни Осман–паша стао тако рећи ногом под вилицу? Прича се, да је Нерон састављао стихове, кад је Рим горео, симулирајући мисли и осећаје онога песника, који је описао пожар Троје; и та прича о лажном човеку и празном песнику још иде од уста до уста, док нико није сматрао за потребно, да сачува те стихове Неронове. Нико не воли лажну поезију, нико се не стара, да овековечи лажног поету. Не, заиста, и без свега тога, искрена и дубока вера Његошева у своју поезију јасна је свакоме већ и из ове саме. С толико предности и утонутости, с толико плама и ревности, могао је писати само човек, који је црпео из себе, из најскривенијих дубина свога ума и срца, који се просто нуждавао у томе, да открије и изрази „своје најинтимније осећаје и мисли", а никако човек који је само подражавао или описивао једно туђе веровање. (Да је „Луча Микрокозма" написана подражавањем Милтонова „Изгубљена Раја" читалац то не може сазнати ни из овог ни из других дела Његошевих, нити из упоређења с Милтоновим делом, но једино од познијих критичара; а ни од кога се опет у свету не може сазнати одкуда су ови познији критичари Његошеви дошли на ту претпоставку. Неко је то, мора, најпре рекао, коме се тако учинило при површном читању Његоша и Милтона, а после овога „некога", који се, као и обично што бива, загубио у маси, остали су редом то понављали, усмено и писмено, у биографијама, монографијама, историјама литературе, тако да је данас та сујеверица већ постала правом вером, окамењеном традицијом, која ће се свакако, користећи се инерцијом људи, још дуго година преписивати из књиге у књигу и предавати од уста устима. Чак и г. Решетар, који на једној страни пише, да је Његош у „Л. М." „открио своје најинтимније осећаје и мисли", пише на другој: „у „Л. М." повео се владика донекле за „Изгубљеним Рајем" енглескога пјесника Милтона, којег на неким мјестима директно имитује, али опет у главnome је то сасвим оригинална пјесма". (Предговор „Г. В."). Трудно је ова два исказа довести у склад. Г. Јаша Продановић, који је уосталом истински одушевљен Његошем, мисли, да је „Л. М." „писана по инспирацији Милтоновој" (Предговор „Лажном цару Шћепану Малом", издање Срп. Књиж. Задруге). Дакле имитирао Милтона и инспирисан од Милтона! Туђа форма, туђи дух — шта је онда Његошево? Зар може онда и бити разговора о некаквим његовим „најинтимнијим осјећајима и мислима" у овоме делу? Да; о овоме може бити разговора, ни о макаквој имитацији и туђој инспирацији тешко може бити разговора. Једина идеја, која сједињује Његоша с Милтоном, јесте идеја пада човека у неблаженство због греха; но та идеја сједињује Његоша не само с Милтоном но и с једном већом половином целога човечанства, за коју је пад човека основна догма вере. Ову је идеју могао Његош наћи у свакој свештеној књизи и у свакој црквеној песми; како да је он ту не нађе, него баш у једног, далеког, енглеског песника? Не би ли се с једним разлогом више могло утврдити, да је Његош, као и Милтон, инспирисан Библијом? Међутим и ово тврђење бледи пред моћним фактом, да се ми овде налазимо пред једним песником, који је од природе инспирисан. И облик Његошева дела сасвим је различан од

Милтонова; различан распоред градива, различно и само градиво. Ако се Његош у погледу форме на кога угледао, онда се он очевидно пре угледао на Дантеа који му је, без сумње, и много познатији био од Милтона, него на овога. Да истакнемо само једно: Милтон, на пр., нема никаквога путовође по другим световима, док Данте има (Виргила) као и Његош (лучу, мисао, потом једног анђела). Његош је један самобитан геније, који не зајми и не подражава, но који ствара. Он је створио своје Вјерују, ниједан члан овога свога Вјерују он није позајмио, него их је све путем сопственог мучног и истрајног размишљања извојевао; или, ако му је кад што и попало с друге стране, он то није усвајао, док га није спровео кроз сва она врлетна искушења, кроз која је он имао обичај да спроводи све мисли своје, и док се сам није уверио у вредност тога. Ништа се његовом духу није могло накалемити споља, без његове најживље реакције, ништа се у њ није могло интерполирати или случајно убацити и тамо неопажено од домаћина остати. Има духова као великих колонијалних стоваришта, где се могу најразноврсније ствари и стварчице наћи, где ни сам поседник управо не зна, шта и колико чега има, тако, да и њега самог понекад изненади какав скривени кутић са неслућеном, фарбеном, занимљивом робом. Узмите одатле шта хоћете, додајте томе шта хоћете, ништа се неће познати: свака ствар тамо стоји за себе, и њено одсуство или присуство нити приметно смањује нити приметно увећава хармонију стоваришта. Његошев дух није такав; у њега нема те ситне, нехомогене разноврсности. Његов дух није стовариште готове и разноврсне робе, пред којом стоји поседник и чека купце, но радионица, где и најмањи као и највећи комад гвожђа, и сјајног као и зарђалог, здравог као и изломљеног, мора се растопити у истом огњу, расковати на истом вигњу, па или као невредно избацити на улицу, или као подесно увовати у справу која мајстору треба. А справа, која је нашем мајстору требала, могло би се рећи, јесте један фењер–рефлектор, који је у стању осветлити му сваку страну живота, на коју се он обазре, и указивати му пут као поларна звезда залуталом морепловцу. Наравно, таквој једној осетљивој справи нити се може шта додати ни одузети, што би крај ње могло коегзистирати као пиринач поред пуњеног папагаја у једном колонијалном стоваришту.

Све што Његош мисли и осећа, није растројено, растурено, или једно другом приређено, без контакта и без узајамног утицаја, но све сједињено и обухваћено једним широким хоризонтом. Његош не може да се задржи дуго при малим и случајним мислима, а да их не стави под аспект васионски, нити при малим и случајним емоцијама, а да им својим духовним рефлектором не да колосални оквир. Његош је, речју, религиозан у сваком моменту. С тридесетим годинама свога живота он је постао већ потпун господар своје целе духовности. У сразмерно врло младим годинама он је сазрео већ у толикој мери, да се више није могао бојати изненађења од својих мисли и емоција. Само дугим и систематским самоиспитивањем могао је Његош себе тако добро познати и своју духовну моћ измерити и оценити; а пошто је самопознање најпоузданији пут, да се људи познају, појмљиво је и Његошево огромно познање људи уопште. А на каквом се неравном беспуту долази до самопознања, шта једно дубоко самоиспитивање стаје, ми смо се довољно на примеру Његошеву осведочили. Наравно, до *потпуног* самопознања никад нико не долази; доћи до самопознања значи у крајњој линији доћи до једне вере о себи, а с тим нераздвојено и до једне вере о природи, која нас окружава, и, најзад, до једне вере о Богу. Његош је дошао до једне такве вере о себи, о природи и о Богу, у којој се нуждава не само геније, но и сваки интелектуално супериоран човек. Већина обичних интелектуалних људи не долазе сами, својим трудом, до једне вере, но је примају од других. Неко ће помислити, но с мало права, да су то само два пута, којима се евентуално долази до исте вере — пут непосредни и пут посредни. У самој ствари то нису само два различита пута, но две различите вере, вера своја и вера туђа, а вера своја и вера туђа усвојена, никад нису биле једно и исто, нити су могле икад служити за основ једне и исте религије.

Његошева је вера индивидуална каква је уопште вера јаких и великих духова, тј. вера изузетна, своја, самостворена, самооснована, за разлику од вере комуналне, заједничке, акцептиране и предаване с колена на колена. Вера Његошева је, даље, схематична, тј. вера у великим, обимним потезима, док је комунална минуциозно разрађена и до ситница на све могуће симболичне начине изражена. Хришћанска је вера и индивидуална и комунална. Она је индивидуална у Христа, Павла, Оригена и Франциска; она је комунална у милионе или милијарде масе осталих верујућих. Но индивидуалност вере може да послужи и као најпоузданији пут ка најбољем Хришћанству, али и као најпоузданији пут ка потпуном отуђењу од сваког Хришћанства. Његош се у свом индивидуалном верском самообразовању од почетка упутио једном нарочитом Хришћанству. *Семе мора да иструли, да би васкрсло* — то је метод хришћански. Његош је — то смо видели — прошао кроз најтеже фазе скепсе, резигнације и агностицизма, док није дошао до свога Вјерују. Свакако више од три дана лежао је он и трунуо у своје гробу страха и неизвесности, док се његов анђео хранитељ, на кога се он понекад с горком иронијом жали (У једном писму Гагићу, одштампаном у Ровинског на стр. 150—151, овако узвикује Његош: „О судбо, судбо! Зашто си према мени тако сурова? Ја сам твој великомученик; звезда, под којим сам се родио вероватно јесте сапутница Меркура, зато не може да ми пошље благих луча; у мога анђела–хранитеља вероватно још се пуши у глави од каквога бахусова пира“) ,није смислио да му скине гробну плочу и изведе га на светлост. И Августин је тако постао хришћанином.

Вера Његошева вера је хришћанска, но само схематично хришћанска. То значи: верски појмови Његошеви јесу и верски појмови хришћански, само не тако разрађени и дефинисани као ови. На пример: за Његоша је Бог јединство, но у исто време и плуралитет, за хришћанску цркву Бог је такође јединство у плуралитету и плуралитет у јединству; разлика је у томе, што је црква, схвативши тај плуралитет нумерално изразила га бројем три, и тако дефинисала Бога као тројство (Св. Тројица) у јединству, док је Његош божански плуралитет схватио симболички: Бог у пројавама својим преставља плуралитет, у коме он вазда остаје себи идентичан. — У погледу грехопада првих људи ми смо већ нагласили сличност суштине учења његошевског и библијског; разлика је ипак знатна, и ако се она односи више на околности и начин грехопада него на последице овога; последица грехопада првих људи и по једном и по другом учењу јесте живот у удаљености од Бога. — Христологија Његошева је готово рудиментарна. Никад ни један свештеник хришћански није мање рекао о Христу него овај цетињски првосвештеник. Од својих стихотворења свега две строфе, последње у „Лучи Микрокозма“, посвећује Његош личности Христовој. —

*„Син, достојни Оца превјечнога,
обука' се у челојечество
наоружан оружијем правде
и стрјелама светог просвјештења,
попирући злобу и тирјанство,
добродјетељ у храм освештава“.*

Смисао Христовог доласка, дакле, јесте у „попирању злобе и тирјанства“ и свећењу добродетељи. О икупљењу људског рода, како то хришћанска догматика учи, Његош не говори ништа. За њега је Христос светило правде и просвећења. Правда и просвећење најинтимнији су идеал песникове душе и он тај идеал персонифицира у Христу Спаситељу. Дирљива је и снажна последња строфа, којом се песник обраћа самом Спаситељу:

*„О, преблаги, тихи учитељу!
слатка ли је света бистра вода
с источника твога бесмртнога!
Од твога су свјетлога погледа*

*уплашене мраке исчезнуле,
од твојега хода свештенога
богохулни срушени олтари,
васкрсењем смрт си поразио,
небо твојом хвалом одјекује,
земља слави свога Спаситеља!"*

Па ипак, у овој рудиментарној Христологији могу се наћи сви основи црквене Христологије. Христос је „син превјечнога“, оваплоћен („обука“ се у чловјечество“), дошао на земљу ради правде и просвећења, својом науком је срушио многобоштво, својим васкресењем поразио смрт — отуда га земља слави као свога Спаситеља. Наравно, у овакву схему може се сместити исто тако један спекулативно–догматски Христос александријске школе, као и један недогматски, „историјски“ Христос, „Исус Назарећанин“ протестантске либералне теологије. Његош пак није припадао ни једној теолошкој школи — како би то и могао онај, који је теологију учио по звездама! — Његов Христос је само његов а не александријски и не протестантски. Да се Његош упустио у још ближе изобраење Христове личности и његове историјске улоге, то би се тек онда јасно испољило. Но јасно је и из ове схеме, да би Његош у том случају изобразио једну узвишену и свету личност, моћну у правди и моћну против неправде, просвећену и хуману, која би се уистини могла назвати „син превјечнога“ и Спаситељ света.

Бесмртност душе је један важан члан Његошевог као и црквеног Вјерују. Премда Његош не мисли, да ће ова наша земаљска, смртна и изменљива тела живети бесмртно и неизменљиво на небу, ипак он не може себи да престави виши, небесни живот душа друкче, до у једном телесном облику, у једном прозачном, светлосном, *духовном телу* — како би рекао апостол Павле (I. Кор. 15, 44).

Ништа у Његошевом Вјерују нема каквим било спољашњим личним нити традиционалним ауторитетом наметнуто. Његош верује само оном што хоће и може и „не трпи регуле“ са стране, као што их не трпи ни горе, у којима је он рођен. Он је сам регулатор своје вере. Са својим земљацима, са својом паством, која извесно није била на тој верској висини, на којој њен црквени и државни поглавар, Његош је у верским стварима излазио добро на крај, не изазивајући никад и ни код кога подозрење ни јеретика ни скептика, не на тај начин, што се он уздржавао од исказивања својих мисли о вери, што је своје „мисли... некако скривао“, како мисли г. Решетар, но просто зато, што је вера народна подилазила под његову сопствену верску схему у свему ономе што је битно и слагала се с његовом вером, и нарочито још и зато, што су се његови погледи на морал потпуно поклапали с погледима његовог народа. Но претпоставимо ли баш и супротан случај, ми се ипак морамо запитати: зашто је Његош морао крити своје мисли о вери, кад их ни један ма који други Црногорац није морао крити? Имају два разлога, из којих је владика мање морао крити своје мисли него ма који други Црногорац; први је што је он био најмудрији човек у свому народу, и други што су његове мисли као мудраца и владоца с поверењем и уживањем примане од Црногораца. Свагдашња је одлика Црногораца била, да мудраце с великим респектом предусрећу и према њима се с особитим симпатијама односе. Ту особину, једну од најплеменитијих, које красе ове горштаци, Његош је јасно истакао како у „Горском Вијенцу“ тако и у „Шћепану Малом“. Игумана Стевана слушају Црногорци с пажњом и удивљењем, тако исто и владика Данила, војводу Батрића и Мићуновића, игумана Теодосија и сердар Вукала. Но не мање је одлика Црногораца, да лудост исмеју, презру и осуде, па ма с које стране и ма од како високопостављене личности она долазила. И то је песник дивно представио. Погледајте само, с каквом се оштрином, оштроумљем и слободом пропраћају не само неумесне речи једнога свуда виђенога Медовић—кадије (кнез Роган), него и смућеност владике Данила (кнез Раде и сердар Вукота), и неписменост попа Миће (Мићуновић) и лажљива завијања Шћепана Малог (Теодосије)! Карактер Црногораца у списима Његошевим није сувише

идеализован; такав је он у самој ствари, као такав представљен је не само у поезији него и у историји. Зашто, дакле, да само последњи и најмудрији владика црногорски крије своје мисли од својих поданика, који су вазда радосни, да га чују, и никад устрашени, да коригују? Зар се није смео користити слободом својих гора онај, који је прослављању и обесмрћењу те слободе поклатио цело своје велико срце и цео свој велики ум? Зар он једини није смео кад су сви други Црногорци смели? То се не би могло никако објаснити ни појмити. Међутим сасвим је и објашњиво и појмљиво, да је владика Његош слободно мислио (већ он би слободно мислио и да је живео као роб у Тамерлана а не као господар Црне Горе), него и слободно говорио, као и сваки Црногорац, који је био способан да мисли и храбар да говори.

У Црној Гори никад није постојао никакав сацедотални трибунал, који би судио „верске кривице“. Владика и патријарх, игуман и попови одговарали су за своја верска убеђења пред једним истим трибуналом, пред судом народа и судом своје савести. (Веома је карактеристично једно писмо, упућено од стране главара црногорских руском св. Синоду, који је позивао владика Петра I, претходника владике Рада, на свој суд као „учитеља зла и опачила“. Између осталог главари одговарају: „До сада наше архијереје није нико вукао руском Синоду на одговор, па и нашег архипастира нећемо пустити, да ико над њим тријумфира и да му суди. Кад би он у чему преступио и био крив, као што је неправедно оклеветан, ми бисмо сами могли му судити, не као архијереју, него као најпростијем грађанину међу нама“. Цело је писмо написано тим тоном и у том духу слободе и простодушне отворености. Ми га спомињемо овде као најбољи утук онима, који би мислили, да је Његош морао скривати своје верско убеђење из бојазни од представника православне Русије, црногорске моћне покровитељице. Писмо ово штампано је и у Милаковића Историји Црне Горе ст. 227.—234). Игуман Стеван причешћује „без приправе и без исповјести“, и зато му нико не противстаје, пошто он све грехе „миче“ на своју душу. Поп Андрија, у присуству патријарха, чуди се Богу, што је толику власт „дарова ђаволу“, и што неће да сатре неправду на земљи. И мислите ли, да некоме од присутних пада на ум, да попа оптужи или некоме, да га осуди на епитимију или рашчињење? Не; но зато свако може и сам да на састанку пред народом критикује попово „богохуљство“. Патријарх ћути. Шћепан кара попа:

*„Лакше, попе, куд си загазио!
А ево си — опрости ми боже!
ка да с Богом правду започео“.*

и онда наводи свој противразлог (јер без тога нема права да говори):

*„Друкчије се рачуна на небо,
но на земљу што ми рачунамо“.*

(Ш. М.)

За војводу Батрића биће она вера боља, која у крви не потоне —

*„у крв ће нам вјере запливати,
биће боља, која не потоне!“*

(Г. В.)

То је његово сопствено мерило, и с њим се сви Црногорци саглашавају, без обзира, да ли се то с писаном вером слаже. Игуман Теодосије опрашта оно, што се у сваком другом клиру у свету сматра као најнеопростивији грех, наиме, *проверење*.

*„Сваки Србин, који се превјери,
просто вјеру што загрли другу“*

(Ш. М.)

У једном народу, где се тако мисли и говори, један завезан владика, дресиран по ватиканском типичу, био би несравњено веће чудо него један владика, запојен духом слободе свога народа. Фрапантна смелост и искреност Његошева у исказивању својих мисли приступна је не само

дубоком истраживачу, но и најповршнијем читаоцу. Не моћи видети ову смелост и искреност песникову у сва три његова главнија дела значи просто напросто не моћи видети у њима црногорског владикау Његоша, него на његово место замишљати некаквога псевдо–црногорца, или некаквога крипто–бискупа из Тирола или Шпаније, који може да буде у души убеђени „слободни зидар“ а на делу притворни, но увек лојални сасердоталист, који мисли, но мисли своје крије, зна, но неће да призна, говори, да ништа не каже, и ћути да све каже. Ставите владикау његошког у коју хоћете велику хришћанску државу, у Француску, Русију или Италију, и представите себи тада пренераженост пастве и бес главне црквене управе, када би биле публиковане његове мисли, посвећене Сими Милутиновићу, или мисли исказане кроз уста владике Данила, игумана Стевана и Теодосија, мисли мало кад чувене из уста једног владике од када владике постоје. У тим земљама сматрало би се као врхунац недопуштене слободе мишљења и говора, коју не само један епископ но и један ма који верни син цркве уопште себи присваја, када он мисли и пише, да је „људски живот сновиђење страшно“, да је човек на земљу бачен „смјелим случајем“, да је овај свет „састав паклене неслоге“ и, поврх свега, да „лактом вјере глупост чојка мјери“. Издвојене саме за себе ове мисли граниче с безверјем. Но ми смо већ видели, да се њима само представља она страшна бура, коју је Његошев дух имао да издржи, док се није извио на висину једног светлијег тј. Credo. Па ипак Његош није могао не исказати ове своје мисли. Замислимо да их је он скрио и да оне нису дошле до нашег сазнања. Кудикамо би тада Његош друкчији био у нашим очима, куд и камо лојалнији, дисциплинованији, конвенционалнији, „владичанственији“, срећнији; тј. кудикамо би ми даље били од правог познавања његове огњене душе. Да се он уздржао од својих скептичних и агностичких реченица, нама би остала неоткривена једна пространа страна његовог унутрашњег живота. Но, не може прави песник један део својих мисли да изрази, а други да задржи и прећути; то сасвим није у власти његовој, као што није у власти вулкана, да задржи лаву а избаци сам пепео. Његош је морао да пева, како је певао; он сам није био у стању да цензурише пројаву своје унутрашњости. Отуда се нигде, али нигде и не може уочити само делимично изражена песникова мисао, нигде се поред његових стихова не може прибележити напомена: „заплењено“, као што то врло често може код песника царедвораца или у поезији такозвани Hungerpoeten, који својом поезијом хране не само свој дух но и тело; нигде Његош не пружа притворно какав сурогат место правог напитка. Песници оне друге врсте јесу као реке понорнице; они скрију свој ток свуда тамо, где је то њиховим протекторима угодно. Његошев геније није понорница но дивљи планински поток, који не тече, но скаче, сурвава се, пршти, пенуша се и риче. Не остави га нико, нити он сам себе може оставити! Такав је Његошев геније. Слобода, којом Његош дише и пише, то у ствари није слобода у вулгарном, грађанском смислу те речи, но то је инстинкт, над којим он сам није властан, и у коме он сам нема никакве заслуге. Он нема заслуге у својој слободи, као што принц Велски нема заслуге у наслеђу енглеског престола. Његошева слобода рођена је с њим једно као песником и друго као Црногорцем. Он није могао да крије своје мисли, отуда их он није ни крио. Кад је он могао и смео рећи оно што је већ рекао, било би чудновато, да још нешто има, што он не би смео рећи, да је осећао потребу да то каже.

На хришћанство и мухамеданство као две историјске моћи, гледао је Његош као на два фатална, крвоносна и смртоносна ритера, који стоје у непрестаној међусобној вражди и бештедној борби, и којима слабо човечанство следи пребијајући се и потуцајући се у страдању и крви:

*„Луна и крст два страшна симбола —
њихово је на гробнице царство;
слѣдоват им ријеком крвавом
у лађици грдна страданија,
то је бити једно или друго.*

(Г. В.)

У лађи страдања, дакле, пловити по крвавој реци — то значи бити хришћанин или бити муслиман. Каква колосална сила! Какво немилосрдно, страхотно упоређење! Како кратак, недвосмислен, непоштедан суд! И, при том, како мрачан поглед на историју човечанства, које плови вековима по тој крвавој реци! Два вечита ривала, два азијатска витеза, оба рођени под врелим сунцем људске праколевке, оба обдарена усијаном маштом и неутољивом мржњом један према другом, они су се борили у својој жаркој постојбини и тамо на гробницама људским засновали своје царство; борили се у Византији, оставивши и ту за собом гробнице, и најзад су крвавом реком допловили у словенске земље, да и ту продуже своју започету борбу, и да и ту на гробницама многобројних жртава утврђују своје царство. Луна и крст симболи су њихови: један се символ вије над једним, други над другим гробљем; један против другог устремљени, један другог стрељајући пламеним погледом освете, један крвав као и други. Жрец једнога плује на олтар другога, а жрец другога топузом уништава правоверне првог олтара и задовољно посматра, како

„крв праведна дими на олтаре“

и како се светилишта непријатељска у прах развејавају. Хришћанство је међу Словенима зато правије од мухамеданства, што је нападнуто и што је слабије. Болно узвикује владика Данило:

„Вјеро права, кукавна сирото!“

Мухамеданство је у Црној Гори као „чвор на праву младику“, као „бијела сунцу на зјеницу“. Косово је почетак све српске несреће. Ова несрећа није сва у томе, што су Турци победили Србе, но већи део њен је у томе, што је вера Мухамедова победила веру Христову. Пораз једне народности мањи је од пораза једне вере; кад један народ други победи, он га подјарми; но кад једна вера другу победи, она је истреби. Победнички народ не спаљује побеђени; побеђени Албигенци су спаљени од римских ортодоксалаца. Људи су увек били милосрднији, кад су ратовали у своје име, него ли онда, када су ратовали у име Бога. Кад год је човек био одушевљен за ствар Божју, он је вршио радикално, не штедећи при томе ни другога ни себе. Као господар, човек је вазда имао више срца него као слуга. После Косова у покороном српском племену могли су живети, како су и дотле живели, само проверени, тј. само они, који су потурили своју стару веру, и примили нову, завојевачку: —

„истурчи се плахи и лакоми, —

млијeko их српско разгубало!

Што утуче испод сабље турске,

што на вјеру праву не похули,

што се не хће у ланце везати,

то се збјежа у ове планине,

да гинемо и крв проливамо,

да јуначки аманет чувамо,

дивно име и свету слободу“.

(Г. В.)

Све што је било постојано и тврдо у вери склонило се у црногорска брда, да се из слободе брани, да брани „аманет“ прадедовски. Но таласи победничке вере заплуснули су и ова брда. Мухамеданство се и у њих уселило као болест, као „губа у торину“, уселило се и завадило и разјединило браћу, како само вере могу завадити и разјединити оно, што је крв сродила и сјединила. Обе „братске“ вере имале су нечега примамљивога. Једна је вера тријумфујућа на трону, но на трону „неправо узетом“; друга је вера у понижењу, но у понижењу часном, понижења од неправде; једно је вера пророкова, чији је барјак засенио свет, испод кога ко изиђе „сунце ће га спржити како муња“, вера топуза и моћи, и обиља и сласти; друго је вера „раскршћа липова“, „кукавна сирота“, но уз то и „вјера Обилића“, славног витеза, који „баца у несвијест

људе". Једна вера нуди благовање земаљско и обећава небесно, друга тражи страдање за правду на земљи и предвиђа утеху по смрти онима који страдају. Природно је дакле, што су обе ове вере нашле и у Црној Гори присталица, као на свима другим странама, јер како је дубока и неискорењена тежња људи за земаљским благовањем, тако је исто дубока и неискорењива и њихова тежња за правдом. Мухамеданство је ухватило корена међу људима искористивши слабију страну њихову, којом су они тако чврсто за земаљски живот везани; хришћанство, напротив, искористивши племениту тежњу к правди.

Па ипак, усред непоштене вражде, у којој је Његош са својим народом стајао према муслиманству, он се могао више но ико други уздићи до свестране и праведне оцене вере пророкове. Он уопште не осуђује веровање но владање муслимана. Овако пева коло у „Шћепану Малом”:

*„Што се Турчин дига' холи
када криво Бога моли,
кад слободу свету ружи,
а тиранству слепом служи?”*

Не вели се, дакле, да Турчин моли кривог Бога но само да се криво моли Богу. Дела Турчина његова су молитва Богу, а дела су његова: ружење слободе других људи и служење тиранству, односно неправди. Молитва му је отуда неправедна, крива, а не Бог његове вере. Важно је напоменути, да се ни у „Горском Вијенцу” ни у „Шћепану Малом”, у којима је опевана борба хришћанства с мухамедством, не налази ни једно место, где би се Бог мухамедски посматрао као неко суштаство различно од Бога хришћанскога. И не само што песник не прави разлику између Бога једне и Бога друге вере, но он ту разлику не наглашује ни у веровању народном. Тако, Беглербег, румеливалис, један не од најмудријих но зато један од најфанатичнијих присталица Ислама, које Његош изводи на сцену својих драма, овако излаже своју веру

*„Цио свијет Богу принадежи,
а Бог га је силни даровао
својој сјенки и свом намјеснику,
правосудном калифу Мустафи”.*

Коме Богу принадежи свет, мухамеданском или хришћанском? Ни Турцима ни Црногорцима не пада на ум ово питање, пошто и једни и други мисле на једног и истог Бога вазда, кад његово име спомињу. Или зар има некакве разлике између тога Беглербегова Бога и овога, кога спомиње игуман Теодосије, говорећи:

*„Нејма цара до једнога цара,
Бог на небу, и он је на земљи?”*

Не; то је један и исти Бог, о коме говоре и Срби и Турци, којим се куну и једни и други, кога призивају за сведока и једни и други, коме се моле, мада различно, и једни и други. Идентичност Бога обеју вера још јасније се види из речи, којима се румеливалис обраћа игуману:

*„Калуђеру, и ти инџил знадеш:
све је Богу лако урадити”.*

(ib.)

Паша турски и калуђер српски не мисле овде на два различна Бога но на једног и истог. У овој тачки и хришћани и муслимани разумеју се и осећају се једно. Како је то сасвим различно од старозаветног схватања Бога! Кад пророк Јеремија прети Вавилоњанима богом, то он мисли на Јехову, Бога израиљског, противника богова вавилонских; тако и Језекиљ кад пророкује злу судбу Тира, Асирије и Египта, он пророкује у име једнога Бога, кога ни Тир, ни Асирија, ни Египат не познају и не признају. Беглер–бег и игуман Теодосије међутим познају и признају истога Бога. Бог као такав никад није био предмет верске контроверзе међу Црногорцима и Турцима.

Разлика између вере једних и вере других јесте поглавито у разлици њиховог култа и морала. Црногорцима је мрско слушати хоћу где свако јутро „гугуће на минарету „ка јејина сврх труле буквине“; Турци опет, од своје стране, попреко и презриво гледају на слабо „раскршће липово“, за њих је крст „ријеч једна сухопарна“. Батрић предлаже Турцима не што друго, но да промене богомољу и измене своје верске обичаје:

*„но ломите мунар и камију, —
па бадњаке српске налагајте
и шарајте ускрсова јаја;
часне двоје постах да постите,
за остало како вам је драго“.*

(Г. В.) Мустај кадија на то одговара:

*„Каква јаја, посте и бадњаке
ви на праву вјеру товарите?“*

Турска вера је дакле, за њ права вера зато, што не служи Богу оним начином, којим му служе Црногорци, но другим, правијим; Црногорац се крсти пред Богом; Турчин се пак клања пред тим истим богом; — у томе је разлика, која наравно, постаје све маркантнија, уколико се више боји крвљу противника. По мишљењу Турака

*„Више ваља дан клањања један
но кристења четири године“.* —

Црногорцима су пак Турци одвратни због неправде, лажи и похотљивости —

*„хвала Богу насјега милета,
ка је опит са злом и неправдом
нико крупно ка Турчин не лаже
закон му је што му срце жуди“.*

За Турке је „раја ка остала марва“, која је само онда добра, „кад јој ребра пучу“.

Његош превасходно познаје психологију религијског настројства како хришћана тако и муслимана. Ниједан моменат овога религијског народног настројства није могао умаћи његовом искусном оку. Муслимански представници у његовим делима нису узети од најгорих, какве би узео какав уски шовинистички дух, но од најбољих. Кроз њих говори и расуђује Његош онако по њиховски, како то ни сам шеик–ул–ислам не би боље. Сасвим рељефно изображена је вера Ислама у разним својим представницима, који се узајамно допуњују, јер сваки од њих репрезентује један аспект своје вере: Ислам као вера сладострашћа (Мустај кадија), као вера војинствена и патрицијска (Скендерага, Селим везир), или вера грубости и необузданости (сват Турчин, Беглер–бег), или вера части (паша Шувајлија), или вера истине и права (мула Хасан). Чак и верски рационализам — највећа реткост у свету муслиманском — није од Његоша остао незапажен и неспоменут. Куриозума ради и ради потврде тога, да је наш песник одлично познавао све нијансе исламске вере, наводимо овде тај једини пример турског верског рационализма.

У „Шћепану Малом!“ Турци воде разговор о чамотињи душевној. На питање, шта је лек овој чамотињи, одговара турски свештеник, мула Хасан:

*„прави разум с бистрима очима,
које ствари овога свијета
чисто виде, а не кроз копрену“.*

Караман паша:

*„Мусафа ми рад бих био знати
за вас, те сте наши књижевници,
је л' на срцу ка' на језик вама:
вјерујете л' томе што зборите,*

*али само дубару бацате,
да бјешите безумну фукару?*

Мула Хасан:

*„Та нијесмо ни ми од челика,
јер искрица најмања опржи;
ал' са собом уредбу чинимо,
лијечимо себе и остале,
а без тога што би инсан био?"*

(Као противник ових рационалистичких погледа истиче се ортодоксалац имам Хусеин). Као лек противу трпије (чамотиње) он наглашује уједно читање свих молитава, без прескакања, и пажљиво следовање „свештенеме покличу музеика", или још друкчије речено:

*„Чисти авдес и чисто клањање
од тога су најпречи љекови".*

На ово ће Караман паша:

*„С мулом ми се памет мало згађа,
али с тобом не може никако").*

Реч је о молитви. Мула Хасан:

*„Молитве су нужде сачиниле;
а да земљу зле нужде не гњече,
не би било имало досаде,
робиња му не би земља била".*

Наравно, кад би мула овај свој волтеријанизам свугде тако слободно исповедао, он не би могао остати као мула међу правоверним. Но мула Хасан зна себе у томе да „лечи". Пред Караман–пашом, чије срце ближе стоји његовом рационализму него ли коранској ортодоксији имана Хусеина, он збори оно, што он у ствари верује, а пред беглербегом и кади–аскјером оно, што као правоверни треба да верује; у следећој мулиној фрази Волтер не би извесно ничега свога нашао:

*„кавур клети не верује
да је куран с неба пао".*

Као да он верује! Но, тек тако говори зато што беглербег и кади–аскјер као и сам „девлет" у Стамболу верује да је коран с неба пао.

Оштра противност овоме изузетном верском рационализму јесте верски традиционализам, који с ватреном ревношћу држи и брани наслеђене верске обичаје. Један од представника овога правца, Мехмет паша, гледа у промени старих „адета" и измени неких хигијенских коранских прописа пропаст муслиманства. Горко се јада он своме једномишљенику, имаму Хусеину, који је и сам за „пали с неба куран", а против вина и крметине и сваког концесирања ђаурским обијачима.

Мехмет паша:

*„Премучни су настали адети,
мучна ће се прикучит' времена:
кавурит' се, ал' у Шам бјежати
а ближе се турковати неће!
ка ће моћи у уске чакшире
клањат' Турци али турковати?
На штику нам сабља не помаже,
још кад крмад у Стамбол задрече,
тек зачују ово прави Турци,*

*нека санџак и шериф уграбе,
на омичу пут светијех мјестах".* Имам Хусеин готово плаче.
Мехмет паша:

*„Султани су нам пропили вино,
на скоро ће Турци видијети,
ђе султани једу крметину;
попуцаће срца у Тураках,
попуцати срце од жалости,
ослачаће дину крметина".*

Уске чакшире, шпик, крметина и вино — ево непомирљивих непријатеља традиционалне вере. Носити широке чакшире и сабљу без шпика, не јести крметине и не пити вина, и уз то још веровати, да је „куран с неба", да је султан намесник свечев и да је гоњење ђаура једна од главних услова за џенетско благовање — ево праве традиционалне вере. Како слаба грађа, а како ипак моћна чињеница светске историје! Стотине је покољења ова вера надживела, стотине градова разрушила и других стотине саградила; сагорела је александријску библиотеку и прославила се Багдадом и Гранадом, позобала је народе као „ћук тице" и засенила својим зеленим барјаком копно и море од Меке до „француског бријега" и Беча, док јој пред овим није „бурак" прснуо; — стотине је покољења ова вера надживела и милијарде добара и милијарде зала починила, изаткавши од свега преживљеног и почињеног једну колосалну мрежу, која се простире у свима димензијама. У тој мрежи рађају се нови људи, нова покољења, рађају се и спутавају се у лако нераздрешиве конце, спутавају се и живе у тим путама не осећајући их, или осетивши носе их с ентузијазмом или резигнацијом, док их смрт не уклони и не учини места, у истој мрежи — само сада још пространијој — новим људима, новим покољењима.

То се зове верска традиција. Од хиљаде људи, који се на широко садукејски хвастају, да су изашли испод верске традиције свога народа, једва један да не обмањује себе и друге. Ова верска традиција наслеђује се, као што се наслеђује здрава или нездрава крв. Један хомункулус као Мехмед-паша, рођен под сенком пророкова барјака, не може испод ове сенке да изађе; он то, истина, и не покушава, но не би му помогло и кад би покушао. Традиција хришћанска не мање је волуминозна и не мање жилава него традиција мухамеданска. Бадњаци и јаја и пости, — то се не сме изоставити, „за остало како вам је драго!" Наравно, то троје не чини све, што се тражи, но и самим тим се довољно опредељује оно, што један верујући, не сме у очима народа занемарити и изоставити; један верујући, наиме, не сме занемарити традиционалне верске обичаје и не сме изоставити уважање верских симбола. Батрић не вели потурчењацима, да они морају на пр. веровати у Бога тројичнога; њему би било свеједно, делили они (вративши се у хришћанство) то веровање или не, но ниуком случају не би му било свеједно, крстили се они или не. Крст је символ верски; крстити се „у име Оца и Сина и Духа Светог" значи веровати у тројичнога Бога, но ипак крстити се није исто што и веровати. Вера је нешто унутрашње и невидљиво, док је крст један њен спољашњи и видљиви израз, као што су то и сви други верски симболи и обичаји. Но симболи и обичаји су често само наслеђени израз ненаслеђеног верског убеђења. Симболи и обичаји могу да се одржавају и предају и без унутрашњег убеђења, као што ово унутрашње убеђење може да постоји, а да га човек не изражава ни симболима ни обичајима. Велика маса народа тражи оно, што се да оценити и контролисати, тражи појаву, израз, символ вере, не полагајући много на непројављено унутрашње убеђење, које је доступно само носиоцу истога.

Његош није потцењивао традиционални символизам верски, но га је више са сажаљењем посматрао као вечно неуспели покушај људи, да изразе оно, што верују. Са катедрале св. Петра у Риму обраћа се песник Богу речима:

Ради човјек све што радит' може,

*да угоди теби, вишњи Боже!
С облацима свете куле веже,
У кулама чисти тамјан жеже:
Хоће име твоје да изрече,
што чувствује, то хоће да рече;*

Но то, што човек о Богу хоће да рече, далеко је од јасноће и потпуности; у своме говору о Богу човек „дјетињским нарјечијем јеца“.

У Његоша је вазда био жив осећај духовне надмоћи над осталим људима, и отуда вазда и сажалјив поглед на све творевине људи, па следствено и на њихове верске институције. Осим тога, њега никад није остављала мисао о ништавности човека и свих његових дела према Богу и Божјим делима. Шта су сви симболи људи, којима се они напрежу да изразе Бога, према моћним делима, којима је Бог сам себе изразио? Шта је храм св. Петра према храму, који је Бог сам себи подигао. —

*„Ти си себи храм дига' над свима,
што сав страшни простор обузима“.*

Ту и лежи разлог, зашто Његош није много марио за церемонијално, култно у вери, и зашто није особито волео да као епископ литургише (Решетар у предгов. „Г.В.“; Ровинскиј, ст. 164—171).

Већина људи не разуме ни своје сопствене речи нити симболичне знаке, којима се обраћа Богу, као што она и много што шта друго наслеђено не разуме, а испуњава. Маса народна приања за спољашњи изглед вере, за њену материјалну пројаву, не проничући у смисао пројављеног, материјализованог. Све духовно, што се не материјализује, не спушта се до срца и душе народне; а све опет то духовно једном материјализовано, којим се често сасвим помрачава његова духовна подлога, Његош није волео; а није га волео из истог разлога, из кога и Христос. Христос је корео фарисеје, што, испуњујући савесно и најситније и најбезначајније култне прописе, заборављају правду (Мат. 23, 23). Велика маса је готово увек фарисејска, тј. она готово увек претпоставља извршење ситних верских прописа, ма и на штету крупнијих. Правду су заборављали сви они мали људи око Његоша, који су се бојали крметине више него невине крви, или који су љубили бадњак усродније него своју браћу, или који су подизали Богу златне храмове, а људе окивали у гвожђе и бацали у дубоке јаме, за које Драшко вели:

*„Човјек паишче ту свезат не шћаше,
а камо ли чојка несретњега.
Они (Млечићи) људе све тамо везаху
и дављаху у мрачним избама“.*

Заборављају, дакле, и муслимани и хришћани оно, „што је најпретежније у закону“, како коранском тако и јеванђелском, заборављају правду и једни и други, иако уједно и савесно врше све култне церемоније своје вере. Отуда је Његош и хладан према култу и култним церемонијама. Култ је молитва Богу; култ, коме одсуствује разум и срце молећих се, хладна је молитва, а хладну молитву Богу наш пламени песник није могао љубити. Његош није презирао култ као такав, но само хладан и неразумљив култ; он није био противан традиционално верским обичајима; напротив, он је држао све верске обичаје свога народа, славио је крсно име, празновао Божић целивајући се по обичају с Црногорцима итд (Медаковић, цит. Ров. стр. 213), но он је држао ово не заборављајући оно; он је знао удубити се у у смисао свих народних обичаја, и зато није тешко веровати да су му ови обичаји, кад их је он вршио, ишли од срца.

Ситне верске препирке, које тако често занимају мале људе, никад нису могле апсорбовати интересовање Његошево; ове ситне верске препирке биле су њему најомрзнутији предмет, који га је могао једва што мање озловољити него потурице. А за њ су биле ситне верске препирке сва „поповања око вјере“, која су била у стању да разбрате, заваде, разбукте мржњу, и осветољубље,

да поварваре и обрутале род људски. Но Његош није предвиђао факт, да је цела историја испуњена оваквим верским препиркама, и да је цео свет и у његово време био, као и у наше што је, њим испуњен. Он је то добро уочио, што сведочи и његова сентенца: „вјера — свијета неслога.“ Тек је било двадесет година Раду, када је он дошао до овога искуства; и тек му је било двадесет година, када је из овог стеченог искуства извукао следећи морал:

„(Српству дјелом, вјеруј што вјерујеш):

*Лактом вјере глупост чојка мери,
а озбиљност дјелом и врлином.“*

(Србин Србима)

Да је овај епископ живео у време великих црквених сабора, он не би припадао ни једној верској партији, он би се уздизао над свима партијама; да је живео под Инокентијем III био би спаљен; да је био савременик Св. Саве, био би овоме најнеуморнији и најревноснији сатрудник на делу народног просвећења; да није умро 1851. год. од туберкулозе, умро би 1870. од гнева, кад је Кантова и Декартова отаџбина признала непогрешност једног смртног човека. Овај „варвар међу владарима“. који мери људе „дјелом и врлином“, спречио би много варварства у свету, да је седео на престолу многих и многих такозваних хуманих краљева, који су људе „лактом вјере“, мерили. Хус и Бруно и Галилео извесно не би страдали од овога представника хришћанства. Ко се дакле, сме усудити, да назове Његоша „варваром међу владарима“, осим његове горке ироније и онога, ко не познаје остале владаре?

МОЛИТВА И ВИТЕШТВО

Он је био побожан својом вишом побожношћу.

Љ. Ненадовић.

Верујући у Бога, којим живи цела природа. Његош се стално осећао у присуству његовом. Однос Његоша к Богу — а извесан однос неизбежно је следство осећања Божјег присуства — може се изразити једном речју, молитва. Чудновато је, но зато не мање неоспорно је, да човек, који је избегавао церемонијалне и официјелне молитве, који је изазивао подозрење „мирјанствујућег“, није у ствари никад ни прекидао своју молитву. Његова молитва дизала се и дизала га је божанском пламу свакога тренутка,

„и у јутру златној зори,

и у подна жарком часу

и вечера тихом миру’

(Веч. Молитва)

Молитвом је Његош стално био сједињен са својим божанством. Његова божанска искра непрекидно је тражила комуникацију са „вјачним пламом“ из кога је она и искочила. Песник смртни непрекидно је осећао потребу општења с Песником бесмртним; његова луча микрокозма непрекидно је привлачена неком невидљивом силом лучи микрокозма. Молитва Његошева то је молитва великог човека, који више даје него што погледа да му се да. Оно што Његош својом молитвом даје Богу, то је дивљење и похвала, и још нешто треће, што мора читаоце изненадити — благодарност! Да се наш владика дивио Богу и да га је хвалио, не дивио му се и хвалио га прописаним, туђим химнама, но сопственим, спонтаним изливом своје жарке симпатије, то је појмљиво као што је појмљиво дивљење и похвала малог уметника, полетарца, пред великим уметником без такмаца; но зашто је Његош благодарио Богу? Бог не тражи благодарност од људи; ни велики човек не тражи благодарности ни од кога, камо ли ће је Бог тражити. Благодарност, која се изискује, већ самим тим губи девет десетина права, да се зове

благодарност. Таква благодарност даје се не добровољно но приморано, не из радости но из страха. Да је Његошева благодарност Богу била далеко од страха и морања, то је већ по себи јасно, но утолико изгледа загонетнија његова благодарност, радосна и добровољна. Зашто је имао да благодари Богу овај „великомученик живота“, прикован за ловћенску стену и немилосно шибан споља и изнутра? Шта је имала коме да благодари ова судба, која изгледа већа бајка од Прометејеве? Како се могао увући овај нежни, меки, свилени осећај у кључање тартарског бола?

Пустимо Његоша, да нам он сам на то одговори. Оваквим обраћањем Богу почиње он свој тестаменат, писан од прилике на годину пред смрт: „Благодарим ти, Господе, што си ме ти удостојио дићи на једну из висина твога света и благоволео напојити ме лучама твоје светлости, твог чудесног сунца; благодарим ти, Господе, јер ти си ме над милионима узнео и духом и телом. Колико ме је из детињства мога твоје непостижно величанство погужавало у химне, — у химне божанске радости, удивљења и твоје више лепоте, толико сам ја с ужасом гледао на бедну судбу човечју и оплакивао је“ (Ров. 199). Ми смо једном наговорили, да је Његош осећао своју супремацију над људима, с којима је долазио у додир. Он је није могао не осетити. Сви други људи, с којима се он срео у животу, мање су били свесни своје мизерије и Божје величине. Његош је био свестан тога; та два контраста непрестано су била присутна његовом духу. Ово високо сазнање није га водило срећи, али га је уздизало Богу, уздизало га над његовом сопственом мизеријом. Он је видео светлост Бога, која је другима била недоступна; он је осећао себе близу ове светлости; и — благодарност је испуњавала песникову душу заједно са похвалом и дивљењем.

Његош је хвалио Бога као идеал свега онога, што је за њ било велико, а што је он сам у себи осећао у малим одломцима. Ови мали одломци идеалнога, који уосталом нису одломци до у односу према целом идеалу, Богу, и сачињавали су оно својство, којим се песник осећао сродан с „оцем појезије“ и које га је к овоме привлачило, као што једно сунце привлачи своју планету —

*„некакво ме својство дигло тамо,
некакав ме свети магнет тегли.“*

(Л. М.)

Овај „свети магнет“, који је песникову душу к себи привлачио, усамљивао ју је и испуњавао ју је на тај начин онолико исто тугом и меланхолијом, колико пламеним ентузијазмом и симпатијом, „Светом симпатијом“. Тугом и меланхолијом испуњавала се душа Његошева посматрајући са оне висине, на коју је „светлим магнетом“ била дигнута, низину, у којој су људи живели; ентузијазмом и симпатијом испуњавала се она осећајући се на висини анђелској, на погледу светлости у којој је Бог живео. „Светом симпатијом“ сијали су бесмртни духови, које је песник видео у небесним регионима. „Света симпатија“ је најкарактеристичнији израз Његошевог односа према Богу, Његошеве молитве. Наш песник се загревао *светом симпатијом* према *светом магнету*, који га је к себи *теглио*. Ову свету симпатију он је свакодневно приносио на жртвеник своме Богу, нечујно и невидљиво, изражавајући је у химнама, или осећајући је само а не могући је изразити. Бог зна, колико је химни владичиних остало незаписано, неисказано! Будући усамљен својом душом у свету, нашем песнику је утолико лакше било гајити и распаљивати свету симпатију према своме Богу. Душа Његошева уосталом не може се нашем познању никако открити, ако је ми не замислимо у њеној усамљености. На понеко и понеко зашто? у Његошевој души може се одговорити: зато што је душа његова била усамљена.

Постоје две врсте усамљености, од којих је једна лажна. Ова последња је просторна усамљеност; друга усамљеност јесте душевна. Неки људи хтели би да се усаме и ради тога се удаљују од људског друштва и изолују у пустињи. Но, обично" машта таквих људи насељава

пустињу свим оним, од чега су они хтели да се изолују, њихови другови и пријатељи свуда их прате, свуда их налазе и окружавају, стара разонођења не дају им мира, светски интереси не даду им да уђу у себе, у усамљеност, за коју они нису рођени. Други опет осећају се усамљеним усред многобројних другова и пријатеља, усред великоградског и великоживотног метежа и усред свих предмета сабраних ради разонођења. Ништа те људе не расејава, не разонођава, не изводи из самих себе, из њихове усамљености. За њих је *magna societas magna solitudo*.

Његош је био наравно од ових последњих, ретких, у истини усамљених природа, у којима се свет вечно вара, мислећи да оне узимају учешћа у његовим пословима и забавама свецело, свом душом, док су оне, међутим, иако присутне, вазда одсутне, вазда окупиране својом визијом, на којој је сконцентрисана сва њихова симпатија. Ови несоцијални, анормални, генијални визионери, једини живе у правој душевној усамљености, Њихова визија свуд их прати и они је свуда гледају, ма куда да су њихове очи упрте и ма чиме да је њихово време заузето. — Никакво друштво и никакво службено занимање није реметило Његошеву усамљеност. Он је био усамљен како онда, када је сам ноћу седео пред својим конаком и посматрао звездано небо, тако и онда када се налазио усред легионе масе народа у Трсту или Риму. Он је мало говорио, веле његови биографи, вазда је био замишљен, вазда душом усамљен. Ово усамљено острво вазда је остајало усамљено; људско море, које га је опкољавало, никад га није могло запљуснути, још мање потопити. Све су се буре утишавале у близини његовој. Овај човек владао је моћном речи и моћним погледом. Његов је поглед горео као и пустиња у којој је живео, његове речи су звучале као „глас вапијућег у пустињи". Он је у истини претстављао пустињу где год је долазио, пустињу, коју нико није могао тако лако запазити због њеног спољашњег, противреченог, оазног изгледа. Он је био сам. Па ипак не; он никада није био сам. Он је могао за себе рећи као што је један други за себе рекао, „ипак нисам сам, јер је Отац самном" (Јов. 16, 32). Велики „отац појезије" био је постојаном визијом цетињског пустињака или, кажимо друкчије: постојаним другом његовим. Његош је веровао у Бога, чија је есенција светлост, плам, и чија је акција поезија. Светлосни ентузијазам, којим је треперила сва душа његова, био је рефлекс те његове вере у светлост божанства. Овај ентузијазам, који га је издвајао међу људима као једно острво у мору, сједињавао га је с Богом. Тиме је Његош постајао човеком „не од овог света", чланом једног другог, надчовечанског друштва. И свуда и свагда Његош се находио у овоме друштву. Његова усамљеност, дакле, била је само усамљеност у односу к овоме свету, његова друштвеност пак односила се на свет трансцендентни. А ова друштвеност песникова у односу према једном вишем, светлијем свету од нашега изражавала се у његовом срцу ентузијазмом или светом симпатијом.

Ништа погрешније не би било него схватити Његошеву молитву као молбу. Његош, који је такорећи непрекидно живео духом својим у присуству свога Бога, који је овом Богу толико химновао и псалмовао, и који је, с друге стране, толико трвен и гажен био својом богом–одређеном судбом. никад није извикнуо: „Учини Боже, нек ме ова горка чаша мимоиђе". Не: он је држао да „на судбу викати не смије" и сносио је с постојанством све што га је сналазило. Песник псалама свакога тренутка вапио је Богу за помоћ против својих непријатеља; Његош је тако гвоздено био убеђен у неизменљивост закона, које је Бог дао овом свету, да је свакако сматрао узалудним молити се у корист измене тих закона. Његош је веровао у судбу. Никад Његошева молитва неће бити популарна, ова стојичка, уметничка, аристократска молитва. Сви људи долазе Богу да ишту или да му благодаре за дано, при чем и ова благодарност није друго до искање, да се дано одржи и умножи; Његош не долази Богу зато, он долази да му се диви, да га адорира. И Христова молитва садржи искање „хлеба насушног" и она је молба за отклоњење „чаше" горчине. Та је молитва тако појмљива и тако блиска срцу људском, отуда и тако популарна. Човек трпи и зато тражи ублажење свога трпљења, свеједно, нарушили се тиме закон и ред у природи или не; човек тражи ублажење трпљења ма се тиме сви светови распали у

првобитни хаос; нека човек колико хоће стискава уста, „нужда и недовољство“ отвориће му их и преко његове воље и пропутиће вапају к небу за милост. Но Његошев је однос к Богу и својој судби изузетан. То је однос уметнички и херојски, уметнички к Богу а херојски ка својој судби. Замислите човека, кога на точку муче и који, чујући изненадно какву дивну и умилну музику, за секунду заборави своје трпљење, То је Његош у присуству свога Бога. У присуству Бога Његош заборавља своју судбу; њега не занима у том тренутку оно што је његово но оно што је Божје. Кад Његош пушта владику Данила да се моли, да му Бог „проведри више Црне Горе“, он га задржава, да најпре опише целу једну визију Бога у не мање него петнаест стихова, па тек онда изрече своју жељу. Света симпатије према Богу засењава у песнику сва друга осећања. Он се вајкао на своју судбу пред Симом Милутиновићем, чак и пред једним Гагићем, но пред Богом никад. С људима он говори људским, с Богом божанским језиком. Овај божански језик у Његоша јесте уметничка адмирација; но не искључиво уметничка но и пророчка, јер Његош посматра Бога не само као лепоту но и као правду.

На вери у правду заснива се Његошев однос према људима. Овај се однос може изразити речју витештво. Ми поменуемо једном, фуриозно до фанатизма и ратоборно до егзалтације, настројење нашег песника против неправде. Мисао о паду човека и о земаљској трагедији као заслужној казни, као средству рестаурације погажене правде, та мисао распаљивала је Његошево срце хероизмом. Његошев је живот испуњен борбом против неправде и проповеђу правде. „Горски Вијенац“ је најсејајнија проповед и највеличанственија глорификација правде на српском језику. „Шћепан Мали“, „Слободијада“, „Кула Ђуришића“, „Чардак Алексића“ и „Бој Руса с Турцима“ писани су с истим одушевљењем за правду и истом одвратношћу према неправди. Црногорци и Турци у главном су персонификација правде и неправде; има истина, неправде и међу Црногорцима, као што има правде и међу Турцима, но у главном, велимо ми, за Његоша су Црногорци и Турци — правда и кривда. Или је боље правда или кривда? — то је животна етичка дисертација Његошева. Правда, о којој Његош говори, није правда утилитаристичка, но херојска. Често је кориснија *кривда* од правде; то се нарочито показало у историји Црногораца и Турака; но никад није кривда *боља* од правде. Неправда људска једна је од најеминентнијих појава зла у свету. Његош без резерве и без преомишљања проповеда противљење неправди или, што је једно и исто, противљење злу. Никада ни за час он не би био готов да концесира супротном гледишту, тј. теорији непротивљења злу. Њему би тешко било веровати, да таква теорија може уопште имати у свету заштитника међу људима интелигентним и честитим.

Па ипак постоји у свету једна етичка теорија, којом се проповеда непротивљење злу. Ова се теорија обично ауторизира Христом и има заштитника међу веома интелигентним и веома честитим људима. Нигде у свету није ова теорија доведена до такве — тешко је не рећи: апсурдне — крајности као у Русији. Најтипичнији њен апостол у Русији, и у свету, јесте Толстој, а најизразитији идеал ове теорије представљен је у Толстоја у „Легенди о Ивану дураку“. Ова теорија, коју није једини Толстој проповедао и не једини руски даровити јеретици но и многи еклезијастички, до толике су мере ослабили, разнежили, обезкараактерили дух рускога народа, да је он уистини у последње време положио одлично испит из ове теорије, показавши, како је он у стању да се не противи злу, или другим речима, како он није у стању да се противи злу. Црна Гора по величини међу словенским земљама стоји на дну оне скале, на врху које стоји Русија. У овој Црној Гори, у којој живе људи једне крви и једне вере с руским народом, никад се нико није јавио као приврженик и заштитник теорије непротивљења злу. Напротив, од кад постоји Црна Гора као словенска земља, вазда се у њој знало само за теорију противљења злу. Ова теорија проповедана је по црквама с крстом и јеванђељем, проповедана на саборима песмом и гулама, проповедали су је стари и млади, свети и умни, жене и људи. И ова је проповед до такве мере уздизала дух малог црногорскога племена, да је оно било у стању да столећима даје

отпора највећем злу, које је аријску европску расу у историји задесило — османској свепобедној моћи. Но, откад постоји Црна Гора, и откад постоји Балкан и Словенство на њему, теорија противљења злу није имала одушевљенијег представника, пророка и проповедника од владике Његоша. Толстој и Његош то су два сасвим супротна света, нагативни и позитивни електрицитет словенске расе, два сасвим супротна идеала: *Иван дурак и Милош Обилић*. Који је идеал хришћански? Хришћанска су оба, но ни један искључиво није Христов. Онај ко је учио: „ако те ко удари по десном твом образу, обрни му и други“, не би се свакако помирио с Његошевим идеалом. Но да ли би се тај помирио с идеалом Толстојевим? Треба пре свега знати да замислити Христа у пасивном односу према злу у свету значи ни више ни мање но избрисати његово име из историје света. Голготска трагедија последица је не пасивности но активности Христове против зла, оличеног у израиљском фарисејству. Христос се борио против зла, нападао зло, истина не оружјем — зар се зло само оружјем напада и убија? — но речима, и то како страсним речима! (Читајте Мат. 23). Никад фарисеји јерусалимски не би распели Ивана дурака, док су Христа распели. Ивана дурака никад не би распели за то што им се никада не би противио; Христа су распели зато што им се противио. И Толстојев и Његошев идеал хришћански су, јер су оба поникли у хришћанству и јер се оба донекле могу оправдати прадокументом хришћанске вере. Но ниједан од ова два етичка идеала није потпуно ни искључиво Христов.

Кад би свеколико зло у свету имало само једну главу, ја не знам шта би Толстој чинио с том главом. Његош би је посекао. Посекао би је, и, ако би је и на чијем олтару сагорео — сагорео би је на олтару Милоша Обилића. Ко је Обилић за Његоша?

Обилић је идеал Његошев, и више него идеал човека: овај витез је за нашег песника једна врста божанства; зато ми и говоримо о олтару Обилића. У бесмртном царству духова „Обилић над сјенима влада“. Састанку с њим у другом животу имају да се радују само они, који су се показали витезови у овом, и од тога састанка да се стиде они, који су се показали слаби и вероломни. Владика Данило пита ове у своме монологу:

*„Су чим ћете изаћ' пред Милоша
И пред друге српске витезове?“*

Обилић стоји пред свима осталим витезовима. Но он не влада само „сјенима“ него и живим људима. Оваква је опсервација Мустаја — кадије односно великог витеза:

*„Милош баца у несвијест људе,
ал' у пјанство неко прећерано“;*

а сват Црногорац пева:

*„Обилићу, змају огњевити,
ко те гледа, блијеште му очи“
(Г. В.)*

Не мање него дванаест пута у самом „Горском Вијенцу“ помиње се Обилић. После имена Божјега ничије се име у овом делу, изузев учасника драме, не помиње чешће од имена Обилића. Обилића Црногорци сневају — и поносе се таквим сном — Обилића певају, Обилићем се куну, Обилићем живе. И извесно нико од Црногораца није више сневао Обилића нити је ико њиме више живео него сам Његош.

Витештво Обилића је разлог, због чега се Срби њиме одушевљавају, и по стоти пут прочитати —

*„О, Милоше, ко ти не завиди?
Ти си жертва благородног чувства,
војинствени гениј свемогући,
Гром стравични те круне раздраба!
Величанство витешко ти душе*

*надмашује бесмртне подвиге
дивне Спарте и великог Рима;
сва витештва њина блистателна
твоја горда мишица помрачује.
Што Леонид оће и Сцевола,
кад Обилић стане на поприште?
Ова мишица једнијем ударом
престол сруши а тартар уздрма.
Паде Милош, чудо витезовах,
жертвом на трон бича свијетскога".
(Г. В.)*

Само Србин може појмити ове речи, јер само Србин поима и душом и срцем Косово, с којим је опет нераздвојно везано и које освећује име Обилића. Леонида је са триста Шпартанаца пао пред силом Ксерксовом. Леонида је био краљ, и то се од њега очекивало. Грци су овога јунака обесмртили. И цео по-грчки свет диви се Леониди. Но чему имају Срби да му се диве? Ево загонетке! Чему има да се диви народ, који је само пре сто година имао десетинама термопилских јунака? И већих, несравњено већих! Синђелић је показао веће јунаштво од Леониде, јер је показао исто јунаштво, које нико од њега није очекивао. Или, Леонида се борио с извежбанијом војском и бољим оружјем, него што је то обоје било у Персијанаца. — Зар није јунаштво Голог Зеке и његових другова, који су се цепаницама борили против сасвим друкчије наоружаних Турака, веће? Шта имају да се диве Леониди и Сцеволи потомци Вељка и Недића и Авакума? Оваква питања зачудиће странца, који не зна српску историју, и понеког Србина, који мисли да је зна. Једноме странцу и понеком оваквом Србину изгледаће мишљење Његошево о Обилићу преувеличано, мада је оно буквално истинито. Проверимо за час ово мишљење на историји.

Агарјанска сила, „бич свијетски", сјурила се неуздржано као мутна бујица преко прегажене Византије у српске земље. У овима је тада под слабом руком једнога свеца владала надувена властелинска олигархија, која је имала више претензија него дара и моћи, и више пепељаве мудрости за унутрашњу интригашку игру него политичке даљновидости и националног смисла. Обилић, витез без мане, стајао је верно уз светог Лазара, што значи: стајао је верно уз политику националну. Интригантска властела нису га љубила, и то му служи за похвалу. На косовској вечери, која представља управо трагичнији чин српске драме од сутрашњег боја, један од властеле, чије је име међу Србима познатије од Јудиног, Вук, покушао је да окаља великог витеза пред царем и сабором, подмећући му издајничке намере. „Благородно чувство" Обилића било је тиме смртно рањено. У наше време, после пола хиљаде година од те жалосне вечере, ствар би се разрачунала двобојем у ком хоћете културном народу. Но витештво Обилића превазилазило је далеко ово културно витештво. Опрати своју част за њега није значило распорити Вука на двобоју, но учинити нешто, што Вук није био у стању ни помислити, камоли учинити. — Дишући огњем разјареног бога, Обилић се пробије сутрадан у средину турског табора кроз „дивјачне тмуше азијатске", „гутајућ' их ватреним очима", као што је прошле вечере гутао злобну властелу, хитру да умањи онога, до кога се није могла узвисити. Сцевола је промашио Порсену. Обилић је пошао — по смишљеном плану последње његове, верујмо, бесане ноћи — да распори Мурата намесника пророкова и господара без мало целе негдашње империје Александра Великог. И није га промашио. Распоривши калифа, велики витез, наравно без наде, да ће се моћи вратити и још једном за живота погледати мрског клеветника својим „ватреним очима", створио је гробље око себе од Турака, који су му стајали на путу, док се најзад и сам није на то гробље спустио. И сад, свачија је реч слаба, осим Његошеве, да опише

палог витеза, опруженог усред безбројних жртава, које је он сам себи припремио пред расанак с овим животом —

*„Гордо лежи велики војвода
под кључевма крви благородне,
ка малопр'јед што гордо иђаше
страшном мишљу, прсих надутијех,
кроз дивјачне тмуше азијатске
гутајућ их ватреним очима
ка малопр'јед што гордо иђаше
к светом гробу бесмртног живоша,
презирући људско ништавило
и плетење безумне скупштине". —*

Обезвитежена српска војска није могла одолети обезглављеној турској. Агарјанска бујица развалила је све бране и разлила се до пољске уставе. Од српског царства осташе развалине, —

*„Српској кати свуд име погибе
постадоше лафи ратарима".*

Племенита нација обукла се у „гуњ и опанак" и посута стидом и угњетена варварством почела је да преживљује своје вавилонско робовање, проклињући исто толико своје безумне претке колико и своје угњетаче. Једина звезда, која је сијала у тами многовековног страдања потомака због греха предака, била је „света Милошева правда". Ова звезда бдила је над поробоњеним народом, одржавајући и крепећи у њему веру у себе и у крајњу победу правде.

Његошева душа, која је жеднела за најузвишенијим хероизмом, нашла је свој идеал у Обилићу. Хероји су за њу и Душан и Новак, и Мандушић и Мићуновић, и Кастриотић и Карађорђе, но Обилић је „чудо витезова", он се уздиже над свима, он, као Ахилес, „над сјенима влада". Ради расветљења песникове мисли о хероизму морамо се од поменутих витезова задржати још бар и на Мићуновићу и Карађорђу.

Мићуновић највише личи на Обилића. Отворен и простодушан, готов на наивну шалу (с поп Мићом) и осетљив према туђем болу (поводом Батрићеве смрти), не предајући се никад смућености и безграничној тузи као његов поглавар (владика Данило), не мучећи себе вртлогом дубоке спекулације као игуман Стеван, Мићуновић гледа пред собом широк пут, с кога га никаква сила на свету није у стању скренути. Тај пут јесте пут правде, на који неправда не сме ни сенком својом ступити, на који ништа не сме ступити, што је нечисто, несвето, неблагородно, слабодушно и тиранско. Мићуновић је човек дела, он „зебе од много мишљења"; све његове мисли упућене су на једну страну: како ће се што моћније заштитити правда и казнити неправда. Мићуновић је изабрано оруђе песниково у погледу витештва као што је слепи Игуман његово изабрано оруђе у погледу философске мисли: Кроз Мићуновића изражава Његош своје погледе на витештво и на витеза. Пословичне су већ постале на пр. ове изреке:

„Људи трпе, а жене наричу".

*У добру је лако добар бити;
на муци се познају јунаци!"*

„Бе издајник бољи од витеза?" Па најпопуларнија од свију:

*„Без муке се пјесна не испоја,
без муке се сабља не сакова!
јунаштво је цар зла свакојега
а и пиће најслађе душевно".*

Па лепша од најлепших — којом се повлачи разлика између турског појма о јунаштву и појма Мићуновића —

*„Он је хајдук робља свезанога,
Ја сам хајдук те гоним хајдуке“.*

Наведимо још једну;

(Мићуновић — Хамзи капетану)

*„Бич сам Божји ја сплетен за тебе,
да се стављаш што си урадио!“*

Карађорђе! Нема више од једног срећног човечијег века како се ово име уплело у драму српске историје, и већ је постало тако велико као име каквог митског јунака, до чијег се времена мора корачати повише корака од сто година. Музика самог овог имена као да је нарочитом судбином састављена, како би уливала страх кривима и храброст правима. Пред овим именом мрзну се криви а опијају витештвом прави —

„Фараона источнога пред Ђорђем се мрзну силе;

Ђорђем су се српске мишице са витештвом опојиле.“

Карађорђе је један од оних, који су као и Мићуновић, Богом сплетени бич тиранства. „Карађорђе, бич тирјанах!“ Они долазе на земљу као суд Божји, да разлуче пшеницу од кукоља. Они често долазе, да промене вредности, да ток историје окрену, да наличје ствари, које је близу да се уплесиви од таме и влаге, обрну сунцу. Косово је заклонило Српству сунце; око је учинило „лафе ратарима“; Карађорђе је дошао и окренуо карту, и „Лафска срца“ поново су разбуђена, ратари су поново постали лафовима.

*„Ево тајна бесмртника! даде Србу сталне груди
од витештва одвикнута у њим лафска срца буди!“*

(Не сталне у смислу постојане груди, него сталне, од руског израза — челични, дакле: челичне груди).

„Херој тополски“ својом појавом у једном малом народу чини један изузетак од општега (по Његошу, како многима изгледа) правила, да се само „у великим народима генију гњездо вије.“ Б. Петронијевић наводи још један изузетак, Његоша самог, и тиме још више слаби оно опште правило о „лафу из грмена великога“ (Философија у „Горском Вијенцу“, стр. 4). Два, то је тако мален број, но ипак тако велики, кад се од ових два један зове Карађорђе а други Његош, да је одиста наш песник ову своју теорију прилично неаргументисану оставио. Но погледајте, како се прелива мисао песникова: погледајте како се на крају ове величанствене похвале „Оцу Србије“ његов песимисам разведрава. Мали по обиму „грмен“ српскога народа јесте један од оних „великих грмена“, из кога лавови излазе; Српкиња, која је знала родити веће јунаке од Леониде и Сцеволе, родила је и хероја тополскога, равног Пожарском. Ако се не може рећи за стари грчки, без сумње се може рећи за римски и руски народ, да они представљају већи грмен од грмена српског; па ипак из овога мањег грмена изишли су „лафови“ равни или и већи од оних, који су изишли из оних великих грмена. Стога, на супрот усвојеном коментару Његошеве теорије о хероју, ја налазим, да је јасно као дан, да Његош под „грменом великим“ није замишљао народ велики квантитативно него квалитативно. (Г. Решетар, који је читао автограф „Горског Вијенца“ вели да су „тамо врло многи стихови по неколико пута исправљани и измењивани“, наравно, руком Његошевом. Те многе коректуре Његошеве могле су допринети, да је понека реч у овтографу и погрешно прочитана. Да није тај случај био са речицом „ал“ у реченици: „ал“ витезу тополскоме, etc? Да не стоји место ал' — и? Ако би овај случај био, онда тврђење о „витезу тополскоме“ не би стајало као антитеза према општој, претходној поставци, него, напротив, као пример, као доказ исте. Тад би Његошева теорија о генију имала сасвим супротно значење ономе, које јој се придаје, и с којим се Б. Петронијевић, с правом, не може да сагласи. Стоји ли у автографу ал' или и? Наравно, треба загледати (и то добро загледати) автограф, па моћи дати одговор на ово питање. Но изван автографа два веома важна разлога говоре у прилог и а против ал' Један је разлог у очигледној контрадикцији, у коју Његош пада у

самој овој посвети Карађорђу, употребљујући у наведеној реченици реченицу *ал'*. Други је разлог у очигледној контрадикцији, у којој стоји теорија о квантитативно „великом грмену" са Његошевом вером у српски народ као „народ јединствени." — У прилог квалитативно великог грмена говоре сва дела Његошева, док у прилог квантитативно великог грмена ништа до речице *ал'*).Свима својим делима, којима се слика борба Црногораца с Турцима, Његош је несумњиво утврдио, да „грмен велики" не представљају Турци но Црногорци, тј. не представља величина бројна но величина лична, квалитативна.

Херојству Карађорђевој недостаје ништа; и крај његова живота је херојски. Хероји, по Његошу, свршују трагично —

„Да, витеза сустопице трагически конач прати."

Трагично су завршили и Обилић и Скендер–бег. О овоме последњем песник вели:

*„Скендер–бег је срца Обилића,
ал' умрије тужним изгнаником."*

„Тагически конач" имао је и живот грчко–римских хероја. Живот хероја је без изузетка трагедија. Херој долази у свет као заточник правде; живот његов од почетка није његов; херој је жртва, увек, без изузетка, жртва. Он не долази у свет на благовање но на муке: он је „мученик овога свијета". Мука, то је огањ, на коме се он кали. Хероју не трују живот горчином само нехеројски, мали људи око њега, за које он ради, него често и само небо. И с неба, тог јединог уточишта гоњеног хероја, често се одговара иронијом —

*„Јунаку се чешиће путах хоће?
ведро небо насмијат грохотом."*

И небо и земља, дакле, изгледа понекад, да су у завери против хероја. Он је усамљен, но он стоји на своме месту до краја. Неправда над њим тријумфује, но он остаје савезник правде до гроба. Учини ли му се понекад, цео свет — „ад и сви људи — „паклени духови", он верује ипак, да светлост и правда постоје негде у свету, ма и скривени од њега; он их погледа свакога часа, да се појаве на својим тријумфалним огњеним колима. Витез верује до краја и конца, да је светлост боља од таме и правда од кривде. Он верује, и у смислу те своје вере он вазда „и збори и твори", и вазда твори како збори.

Но и поред трагичности, која је неразднојно спојена с херојем, ипак бити херој значи бити предмет зависти. То је тако јасна контрадикција, као што је јасно, да она постоји у свету упркос томе што је контрадикција. Људи су у завери против хероја, они га гоне, желе му болан и горак живот и труде се, да му од своје стране овај обезбеде. Но то не смета људима, да сви хероја траже, погледају, да му се сви диве, да сви себе њиме потајно коре, да му завиде.

Сви увиђају, да је његов пут — пут правде, но мало се ко усуђује, да пође за њим на томе путу. Херој је „цар зла свакојега", и то је на првом месту оно, што изазива завист код људи. Други људи трпе од зла, робују злу, пригибају се под јармом зла; херој, напротив, царује злом, влада над њим, чини га својим робом, савија га под свој јарам. Други људи служе увек двама господарима, и то је оно, што их растрже и чини дубоко несрећним. Херој увек служи само једном господару. Правда је његов господар, његов једини суверен. Његов је положај увек чист, он увек зна куда иде; док други људи целог свог живота табају по раскршћу, вазда у недоумици, којим путем да ударе, коме господару да послуже. Пред херојем нема раскршћа и нема двоумице; он иде једним путем и осећа да је сваки други пут за њ немогућ. Но, рећи ћете, на том путу чекају га милион демона? Свеједно; два милиона демона чувају свако раскршће. Чека га сигурна смрт? Свеједно; он до смрти бар живи, а на раскршћу нити се живи нити се мре, но вегетира се. Чека га крст? Да; а зар је *разкрстје* нешто друго до доживотни крст?

Херој је предмет зависти још и зато, што он вечито живи:

*„Благо томе ко довијек живи,
Имао се рашта и родити"*

(Г.В.)

Херој живи двојаком вечитошћу: земаљском и небесном. Његово име „на земљи царује" као што му душа „на небу царује". Његов живот је с тога, премда „тежак венац", ипак „воће слатко", јер „воскресења не бива без смрти".

И тако је херој супериоран другим људима као и песник. Херој у ствари и није друго до песник на делу, као што песник није друго до херој у одушевљеној мисли. Песник је законодавац, херој — извршитељ закона. Песник је строг као ред у васиони, херој је осветљив као закон. Шта је задатак хероја, рекао је Његош, указујући на задатак Христа: херој долази у свет „наоружан оружјем правде", да „попире злобу и тирјанство". Он долази, дакле, у име правде, долази као осветник погажене правде. Он долази „да тирјанству стане ногом за врат" и да га доведе „к познанију права"; долази, стаје пред нарушитеља правде, неумитан као анђеол смрти, и овако му се представља:

*„Бич сам_ Божји ја сплетен за тебе,
да се стављаш што си урадио!"*

Освета! Да, освета правде. Херој се не свети, но он свети. Станете ли њему на ногу, он ће вам и опростити но додирните ли правду прашљивом ногом, тада не иштите у њега милости. Он се не свети, он само свети правду. Обилић би се довољно осветио, да је убио Вука, но њему је било до освете правде, и он је осветио правду на тај начин, што је убио једног другог, силнијег носиоца неправде од Вука. Убивши Мурата, Обилић је несравњено јаче осветио правду, него да је убио Вука. (У самој ствари он је баш тиме горе убио Вука него да га је на царевој вечери посекао: он га је тиме тако ужасно убио, да Вук и данас живи убијен). — Карађорђе свети народ, Иван Црнојевић свети брата. Освета правде је за Његоша дело свето, божанско:

*„Иван чашом наздрави освете,
светим пићем богом закрићеним".*

(Г. В.)

Да је освета света и „богом закрићена", то је најозбиљнија мисао Његошева. Сетимо се његове основне мисли: живот човека на земљи јесте један акт освете. Погажену човеком правду Бог је осветио осудивши човека на једну горку и мизерну егзистенцију. Бог се тиме није показао осветољубив, но осветник правде по вечном васионском закону, по нужности. Отуда херој светећи правду, врши дело Божје, или другим речима, Бог кроз хероја врши своје дело. Херој свети правду и на себи и на другима. Херој се пре свега рађа, да освети нарушену (у преегзистенцији) правду на себи, зато је он „мученик овога свијета", потом, да је освети на другима, зато његово мучеништво неизбежно „трагически конач прати".

Његош је на жалост, глорификатор освете и проповедник противљења злу. Иван дурак чини по вољи ђаволима, пушта туђу војску без противљења да му царство прегази и изврши сва могућа злочинства. На тај начин се зло побеђује, хоће тиме Толстој да каже; не треба се противити злу, треба га пустити нека победи, нека тријумфује, оно ће само себе својим тријумфом уништити. „Удри врага, не остав' му трага, али губи обадва свијета" — то је девиза племена црногорског, које стоји по квантитету на дну, а по храбрости на врху словенске скале, девиза, која се не мало разликује од формуле непротивљења злу. Владика Његош не само да се није противио вековној девизи свога народа, него ју је он баш дигао у ред божанских истина. „Удри врага" значило је у његовим устима: „удри неправду". Неправда је непријатељ и Бога и људи. Овај се непријатељ не сме штетети. Хероизам својих саплеменика гледао је владика „у њиховој освети Турцима", (Ровински, 205), а ми смо рекли, да су Турци — кривда.

Његош је сам херојска природа, као и његов народ, као и његови херојски идеали. Но он није само извршитељ, он је и законодавац, тј. он је песник — херој. Он се бори против неправде, но он и зна, да је та борба сагласна с вољом Божјом, да она лежи дубоко у основу земаљске трагедије и датира још од пре почетка те трагедије. Човек је дигао мач против Бога, зато сад

гине од мача. Владика жели, да би куршум разнео срце Омер–паши, и притом гледа к небу, тражећи зато сагласије Божје (Љ. Ненадовић: Писма из Италије). Кад му је Вук Караџић тражио благослов за издање Новог завета, он одрекне, говорећи да је он зато ненадлежан, а надлежан једино да благослови „набавку оружја" и „поход у рат"(Медаковић, 128). У једноме боју с Турцима ђуле убија човека, који је пришао владици, да целива руку; сви остају унезверени и смућени, једини владика остаје „хладан и спокојан" (Ровински, 192). Пред конаком владичиним на Цетињу стајале су одсечене турске главе и „сушиле се" (како се то говорило). Поглед на те главе владика није обеспокојавао; он је гледао те људске главе хладнокрвно, гледао је, како се старе, осушене између њих распадају и откотрљавају, и како се доносе свеже, кржаве и нижу на упражњеним местима, док су тела, на којима су те главе до скоро мислиле, страховале и бринуле за свој живот и за оне, који су њихов повратак из боја дома нестрпљиво очекивали, черечили орлови и сисали инсекти. Поред таквог костурног накита смрти шетао се јутром и вечером горостасни владика, бледи и замишљени витез, одговарајући у својим мислима Богу на иронична питања, која су му искежене људске лобање постављале. И био је притом хладан и спокојан! Молбу једног Енглеза, који је посетио Цетиње, да уклони тај ужасан накит испред очију, владика је одбио. (Ровински, 128 — 129).

То је монструм, а не човек! — узвикнућете. Заиста, ништа друго до монструм, кад ми ништа више не би о њему знали до то. Но гле, тај монструм није могао да гледа мермерну групу „Лоакон", пред којом су се образовани људи са свих страна света купили и остајали по читаве часове; и гле, он није могао допустити, да се у отровну „Псећу Пећину" код Неапоља баци псето ради експеримента, — једно задовољство, које ниједан енглески турист није себи ускраћивао; — и гле, колико је нежности показао тај монструм у своме великоме спеву према слабим и незаштићеним животињама, према јаребицама („утекле су вама да утеку, а нијесу, да их покољете") и кукавицама („не ваља се бити кукавица"); и гле, он продаје свој орден с прсију, добивен од моћног ћесара, да би могао платити купљено жито за свој народ; и гле, гле најзад, тај монструозни човек „давао је често своју последњу кошуљу сиромаху" (Ровински, 193). И још, сви странци који су имали прилику, да познаду владика, на Цетињу или у иностранству, описују га као човека необичног благородства, питомости и добродушности. У свакоме друштву, где се појављивао, Његош је очаравао присутне својом духовитошћу, својом сјајном речитошћу и широким хуманим погледима. Но, наравно, нико од тих очараних странаца, као и нико у Црној Гори, није могао да продре у дубину усамљене душе песникове. Нико није могао ни слутити, да се у дубини душе благородног витеза скрива таква страшна теорија о освети правде, о непоштедној истрази неправде. Сви су пре могли судити по његовом љубазном опхођењу с људима у приватном животу, да је он проповедник опраштања и непротивљења злу, него ли проповедник неумитне правде; сви су могли судити, да је он пре поклоник цара Ивана дурака него војводе Обилића. Људи су остајали поражени његовом красном и племенитом спољашношћу и његовом оштроумношћу; но иза ове завесе њима је остајала недоступна песникова душевна „светиња над светињама"; не зато, што се Његош друкчији показивао, него што је у ствари био; апсолутно не, он је у истини био хуман и племенит и високо образован човек (будући упознат са свом знатнијом савременом литературом); но зато, што је његова вера о Богу, о свету и човеку, била такве врсте, да се до ње није могао лако сваки успети.

Како је могао владика Његош да гледа целог живота мртве људске главе на неколико корака од свог дома, а није могао да гледа једну камену групу; или, како је могао да гледа све ужасе рата, а није могао да види угушење пса у угљеној киселини? На ово питање може се одговорити опет с погледом на Његошеву веру о овоме земаљском свету, и његовом назначењу. Турци су непријатељи и тирани правде, као такви су следствено зло, а зло треба уништавати до истраге. У осушеним нанизаним главама отуда Његош није гледао главе људи, но само главе непријатеља правде. Те нанизане главе служиле су као трофеј освећене правде. Међутим мермерна група

„Лаокон“, једно, по општем мишљењу, велико уметничко дело, изражава једну Његошу савршено одвратну, бруталну идеју, недостојну овековечења. Свештеник тројански Лаокон, као добар родољуб, труди се свом снагом, да спасе своју нападнуту домовину од лукавих Грка, и зато га богови кажњавају тиме, што излази страшна змија из мора и обмотава се око несрећног оца — родољуба и његова два сина. Какви су то полтронски богови? И какво је то чудовиште од човека, који није жалио свој велики дар, да такав вапијући акт божанске неправде овековечи? Замислите Његоша, за кога је Бог апсолутна правда, пред „Лаоконом“, демантом његове вере, и ви ћете разумети његову одвратност према овом класичном делу. — Исто тако, увесељавати се гледањем, како се невина животиња трује, одвратно је витешкој души, која се може радовати једино заслуженој казни, а не неронској казни из увесељења.

У хероизму Његошевом нема дакле, ничега противречнога. Прави хероизам, према схватању нашег песника, обухвата освету у односу према тиранима правде, благородну питомост и симпатију у односу према благородним и праведним и великодушност у односу према slabим и незаштићеним. Осветник у смислу Његошевом није ниуком случају дивљак. Осветник врши једну божанску функцију, док
*„дивљу памет а ћуд отровану
дивљи вепар има, а не човјек“*
(Г. В.)

Осветник правде може да буде само благородан витез, као што су Обилић или Мићуновић. Витештво не значи отуда нарав дивљег вепра но нарав благородну; витештво не значи тријумф над нејаким, него тријумф над неправедним; витештво не значи шенлук крај везаног робља, не значи паликућство и пљачку, витештво значи неустрашиву одбрану правде; витештво не значи ни зејтињави, лисичји, жбирски и шпијунски морал венецијански, витештво значи отворен карактер и слободу.

Његош, глорификатор освете, укинуо је, или угушио је обичај племенске освете у Црној Гори. Дакле, још једна противречност? Савршено, не. Племенска освета у Црној Гори имала је ону моралну вредност, коју има двобој. Чувати и бранити своју част, то је за владику–песника најсветија ствар („управ човјек онда и погине, част, поштење када му се узме“ — Ш. М.), наравно с претпоставком, да се част разуме као право правде, ако би се тако могло рећи, а не као право празног и беспредметног самољубља. У Црној Гори светило се једно племе другоме због увреде, због обешчашћења. Бешчасник и увредитељ морао је крвљу својом опрати дело своје. Око за око, или, често, глава за око! За Његоша то није било витештво, јер да је то витештво, он га заиста не би укинуо. „Обилић је идеал, угледајмо се на њ — хоће он да каже својим Црногорцима — Обилић се не свети своме клеветнику, као што се ви један другоме светите, но он се показује и благородном уздржљивошћу и величином дела већи и часнији од њега. Овим се он свети Вуку. Светите се и ви тако један другом. Гле, ми Црногорци у сличном смо положају, у ком је био Обилић. Турски логор нам је пред кућом. Је ли те брат твој увредио, не свети му се, али му и не опрости; поступи као и Обилић, застиди свога противника, не одмаздом, него једним делом истинског, Обилићевог витештва; тим ћеш га довести у положај постиђеног Јуде или Вука, принудићеш га, да он сам себе казни, покајањем и грижом савести“. Ово нису Његошеве речи, но ово је без сумње његова мисао, његова виша мотивација укинућа крвне освете међу племенима. Дакле, глорификатор свете освете није ипак дошао у противречност са собом укинућем племенске освете. Све полусвете или несвете освете морају се жртвовати светој освети. У светој освети, које су Срби носиоци у односу према Турцима, лежи и мотив жарком патриотизмом песниковом.

Његош је свим својим бићем љубио своју малу домовину. Он ју је љубио не зато што је она била мала — у томе је он гледао њен недостатак, на који се често жалио, и који он није могао љубити — но зато, што је била велика. Црна Гора, мала по пространству, део дела једне државе,

била је у очима њеног надахнутог господара велика својом историјском улогом. Ова њена историјска улога почиње Косовом, до Косова она за владику нема историје; Косово је почетак њене историје, јер је почетак њеног хероизма. Историјска улога Црне Горе, дакле, јесте у хероизму тј. у њеној борби против неправде, у освети правде у светој освети. Стојећи на страни правде, Црна Гора стоји на страни Бога против Сатане, Ормузда против Аримана, закона и реда против безакоња и нереда. Тако се историјска улога Црне Горе ставља на једну огромну, васионску основу. Том широком концепцијом улоге свога народа Његош је довео, природом изоловану, заборављену и напуштену од целог света, Црну Гору не само у тесну везу са општом човечанском историјом него и у тесну везу са васионским животом, са васионском драмом. Црна Гора значи нешто у овој васионској драми, и то значи нешто велико. Тамнобронзане људске фигуре, које се мало разликују од тамно-бронзаног лица Црне Горе, изабрао је Бог за осветнике своје правде. Да су Црногорци народ изабрани, то је вера Његошева, не мање силна и не мање одушевљена од вере пророка Исаије у богоизабраност израиљског народа. Постоје, наравно, већи, богатији и културнији народи, и они, сваки од своје стране, прилажу извесне жртве на олтар правде. Но сваки од њих прилаже од свог сувишка, — Црногорци пак прилажу на тај олтар све што имају, као јеванђелска удовица. Њихов прилог који остаје незапажен од великих и силних овога света, не остаје незапажен од онога, који „књигу држи миробитну“, у којој и судба Црне Горе има свој нарочити лист.

Наш песник је патриот, чији патриотизам није ништа у основи различан од свете симпатије, која његову душу религује с Богом, као оцем поезије, нити од хероизма, који његову душу религује с Богом као апсолутном правдом. Јер, историја Црне Горе неисцрпна је ризница поезије. Црногорци су „покољење за пјесну створено“, и то за песму, којом се пева најузвишенији, по Његошу, предмет опевања на земљи, освете правде. Поезија је нераздвојна од хероизма; Црна Гора је отуда за поету–хероја један уникум, у коме он налази свој двоструки, поетски идеал. Његошев патриотизам, дакле, јесте само Његошева љубав према његовом основном божанском идеалу, кад он овај идеал посматра с гледишта историје родне му земље, или другим речима, његов патриотизам јесте једна светлост, којом његова религија обасјава и загрева његово срце у односу према родној му земљи. Да ли је патриотизам „инстинкт ал' духовни вођа?“ Могло би се рећи: код Његоша је његов патриотизам духовни вођа, који је постао инстинктом, но духовни вођа, који зависи од једног врховног духовног вође, од вере Његошеве, инстинкт, који носи религиозни колорит.

И словенофилство Његошево носи исти религиозни колорит као и његов патриотизам. Његош љуби „славне Славјане“ — тако их он назива у једном писму бану Јелачићу — зато, што они трпе од неправде, и зато, што су све њихове тежње управљене против тирана правде. „Већ и земља од ове мрске неправде стење“ (тј. неправде, под којом робују Словени), — пише владика Јелачићу, и продужује: „Ја сам, истина је, с овом шаком народа, под анатемом тиранства и шпионства, слободан, али шта ми је боље, када гледам околу себе милионе моје браће ђе стењу у туђе ланце?“ (М. Решетар). Русима је песник нарочито био одушевљен као моћним победницима азијатске неправде и као протекторима слабе и угњетене правде у лицу осталог Словенства.

Све, све, на крају крајева код нашег песника има исти извор и увир. Тај исти извор и увир јесте његова религија.

* * *

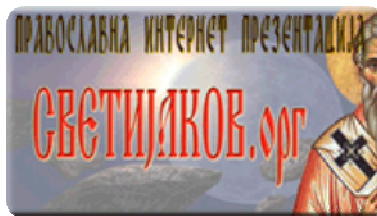
И тако религија Његошева није стари порушени замак, који се само од времена на време кити, нити једно пухорно огњиште, које се само недељом засветлуца. Религија Његошева изражава цео један живот, живот песника и хероја; она представља неугасиви огањ, коме је један велики ум светлост и једно велико срце топлота. Замислите овај огањ под пухором од понедеоника до суботе значи замислити Његоша у неегзистенцији шест дана, и у егзистенцији

само седмог дана. Његош је посведневни празник, јер његово посведневно настројење духа и срца јесте празничко, религиозно. У томе се он разликује од велике већине других људи. Велика већина других људи мора да остави своје свакодневно занимање, да би један моменат могла бити религиозна. Његош је стално религиозан насупротив великој већини, само моментално религиозној.

Његош живи постојано у својим усамљеничким, интуитивним визијама, у чијем нимбусу свака ствар и свака стварчица у свету добива необично велике размере и једну особито јасну и одређену боју. Као што се круг, направљен падом зрна песка у воду, нагло шири на воденој површини, тако се и мисаони круг свега без разлике, великог или малог, на чему се само пажња Његошева заустави, нагло шири, и све дотле шири, док не додирне крајње обале његове мисли; од овог непреходног мисаоног хоризонта та кружна вибрација преломљена одбија се, пролази кроз срце песниково и на тај начин улази у област религије његове. Тако, „мали мрав“, кога Његош једва запази на усијаном ловћенском камену, дејствује на њ исто онако као и „горди лав“, као и цела планета наша, јер мисао о мраву, као и мисао о лаву, као и мисао о нашој планети или нашем планетарном систему, кружи у његовој памети у све већим и већим круговима, док најзад не достигне границе сваке мисли, тј. док се не одбије од његове свеапсорбујуће мисли о Богу, као праизвору лепоте. Са ове границе посматран, мрав је једно моћно и чудно дело једног великог скулптора, једног великог сликара, једног великог песника, једно дело симетрично као природа, једно живо, светлосно, бојано ткиво као природа. При овом посматрању, преимућствено интелектуалном или имагинативном, песник је испуњен уметничком адорацијом, молитвом првосвештеника лепоте.

Но овај „мали мрав“ има и своју судбу, тј. има свој одређен круг радости и трпљења, свој почетак и свој крај, међу којима је једва видна дистанција, има своје претке, своје потомке, своју историју, своју трагедију. И лав има све ово, што и мрав. Но он има и нешто више: он има и шапу, која у једном тренутку може да учини крај историји целе једне мравље државе. То је други круг мисли Његошевих, круг мисли срца, — ми бисмо рекли, — које се све завршавају великом мишљу о злу у свету, које од адорације лепе природе воде песника презирању карниворске, неправедне природе. И мрав сједињује у себи обе те природе као и лав, јер и мрав је лав за светове мање и слабије од себе. Човек је и једно и друго, и мрав и лав, у односу према јачима или према слабијима од себе. При оваквим мислима душа нашега песника се испуњава саучешћем према општем светском болу и хероизмом.

По истим двојним круговима крећу се и све друге мисли и сви други осећаји Његошеви, као и мисао о мраву или лаву и осећај, који њихова судба на песникову душу производи. Центри оба ова круга, пак, најзад падају уједно — у недоступну светлост „општега оца појезије“.

храм светог апостола Јакова, брата Господњег; Дубока код Јагодине; тел/факс 035/267-160; интернет адреса SVETIJAKOV.org